

TELLEIRAS DE PONTEVEDRA, PATRIMONIO VERNÁCULO INDUSTRIAL EN GALICIA

Ana Carlota Aballe Martínez
Marzo 2013

Escola Superior Gallaecia

Dissertação de Mestrado Integrado em Arquitectura e Urbanismo

Telleiras de Pontevedra, patrimonio vernáculo industrial en Galicia

Ana Carlota Aballe Martínez

Orientadora: Prof. Doutora Arq. Mariana Correia

Marzo 2013

Agradecementos

De modo especial, darlle as grazas a miña familia por proporcionarme ánimos, enerxía, apoio, cariño e a posibilidade de realizar este curso a pesar das adversidades e da distancia.

Miña profunda gratitude a Xabier, polo gran apoio sentimental, psicolóxico , profesional e económico que me dedicou dende o principio deste percorrido e experiencia a cambio de moitos malos momentos e sacrificios. Súa compañía, apoio e cariño fixeron que este estudo rematase como realidade.

A todos os amigos e amigas, que estiveron presentes e que de unha maneira ou outra concorreron cos seus consellos, ánimos, mostras de apoio e que tiveron paciencia suficiente para soportar os meu estados de ánimos; en especial a Loli por eses longos días e noites de apoio moral e psicolóxico.

A Profesora Doutora Arquitecta Mariana Correia, orientadora deste estudo, por estes longos meses de intenso traballo dedicado cara a miña persoa. Polo seu gran saber transmitido, as súas competencias, discusións, correccións, revisións e suxestións, que posibilitaron a conclusión deste estudo.

Ao corpo docente e funcionarios da ESG/Escola Superior Gallaecia, polos coñecementos transmitidos ó longo dos anos de duración do curso, tanto estudantís como persoais.

As persoas que se relacionaban coas telleiras, que dedicaron uns minutos do seu tempo a axudarme con este estudo, en especial a Adela Leiro Lois.

Grazas a todos.

Resumo | Português

Para a proteção do património vernáculo e industrial e procurando contribuir para a valorização do extenso e já tão deteriorado património da Galiza, desenvolve-se esta investigação sobre as telheiras existentes na província de Pontevedra. As telheiras são indústrias vernáculas destinadas a produzir telhas e tijolos. As alterações na atividade industrial, provocadas pelo desenvolvimento da industrialização, e as diversas crises no sector, conduziram ao seu desuso e conseqüente abandono, resultando na sua quase completa destruição e no desaparecimento de uma parte importante da arquitetura vernácula e industrial da Galiza.

O principal objetivo da investigação é proporcionar conhecimento deste património vernáculo e industrial, através da catalogação, análise, definição de indicadores e valores, para futura intervenção responsável do património cultural edificado, contribuindo para a sua valorização e salvaguarda.

No atual contexto arquitectónico não se encontram publicações específicas referentes às telheiras, as poucas referências existentes são de índole histórica e etnográfica. Por este motivo, para a presente investigação foi realizada uma revisão da literatura do património vernáculo e industrial e, principalmente, foi definido o estado da arte no âmbito dos objectivos estabelecidos e do objeto em análise.

Metodologicamente, esta é uma investigação documental de estudo comparativo de 11 estudos de caso, baseada em métodos de análise qualitativa: é uma análise documental, com observação, fotografia, notas de campo e fichas de catalogação. A investigação desenvolve-se em sete capítulos, destacando-se os referentes à fundamentação teórica (caps. 2 e 3), às fichas de catalogação (cap. 4), à análise dos resultados dos estudos de caso (cap. 5), permitindo uma coerente sistematização dos resultados (cap. 6) e conseqüente conclusão que responde aos objetivos principais (cap. 7).

A investigação pretende ser um importante contributo para o conhecimento deste tipo de património, fundamentando-se na sua catalogação e sua posterior análise para a estruturação dos seus indicadores formais, construtivos, tipológicos e de matriz espacial. Em conclusão, contribui para a valorização e a salvaguarda das telheiras da província de Pontevedra.

Resumo | Galego

Para a protección do patrimonio vernáculo e industrial e a intentando contribuir para a valorización do extenso e xa tan deteriorado patrimonio en Galicia, desenvolveuse esta investigación sobre as telleiras existentes na provincia de Pontevedra. As telleiras son industrias vernáculas destinadas a producir tellas e ladrillos. Os cambios nas actividades industriais, provocadas polo desenvolvemento da industrialización e as diversas crises no sector, conduciron ó seu desuso e consecuente abandono, reaultando na súa case completa destrución e no desaparecemento de unha parte importante da arquitectura vernácula e industrial da Galiza.

O principal obxectivo da investigación é proporcionar coñecemento deste patrimonio vernáculo e industrial, a travé da catalogación, análise, definición de indicadores e valores, para futura intervención responsable do patrimonio cultural edificado, contribuíndo para a súa valorización e salvaguarda.

No actual contexto arquitectónico non se encontran publicacións específicas referentes ás telleiras, as poucas referencias existentes son de índole histórica e etnográfica. Por este motivo, para a presente investigación foi realizada unha revisión da literatura do patrimonio vernáculo e industrial e, principalmente, foi definido o estado da arte no ámbito dos obxectivos establecidos e do obxecto en análise.

Metodoloxicamente, esta é unha investigación documental de estudo comparativo de 11 casos de estudo, baseada en métodos de análise cualitativa : é unha análise documental, con observación, fotografía, notas de campo e fichas de catalogación. A investigación desenvólvese en 7 capítulos, destacándose os referentes á fundamentación teórica (cap. 2 e 3), as fichas de catalogación (cap. 4), á análise dos resultados dos estudos de caso (cap. 5), permitindo unha coherente sistematización de resultados (cap. 6) e consecuente conclusión que responde os obxectivos principais (cap. 7).

A investigación pretende ser un importante contributo para o coñecemento deste tipo de construción, fundamentándose na súa catalogación e a sua posterior análise para a estruturación dos seus indicadores formais, construtivos, tipolóxicos e de matriz espacial. En conclusión, contribue para a valorización e salvaguarda das telleiras da provincia de Pontevedra.

Abstract | English

For the protection of industrial and vernacular heritage and to contribute to the significance of the extensive and deteriorated Galician heritage, this research addresses the still existing *Telheiras*, in the province of Pontevedra. *Telheiras* are industrial vernacular buildings, where bricks and tiles used to be produced. Changes in the industrial activity, caused by the advance of industrialization, and the various crises in the sector, led to its disuse and consequent abandonment, resulting in its almost complete destruction and the disappearance of a major part of the industrial and vernacular architecture of Galicia.

The main objective of the research is to provide proper knowledge of this industrial vernacular heritage, through cataloguing, analysis, definition of indicators and values, for a responsible future intervention of the built cultural heritage, contributing to their significance and protection.

In the current architectural context there isn't specific publications regarding *Telheiras*, with the exception of a few existing historical and ethnographic references. Therefore, for the present investigation, it was addressed a literature review of the industrial and vernacular heritage and it was defined the state of the art, within the established aims and the object under examination.

Methodologically, it concerns a documental research based on the comparative study of 11 case studies, through the application of qualitative methods of analysis: it is a documental analysis, with observation, photography, field notes and inquiries. The investigation is structured into seven chapters, related with theoretical approach (chs. 2 and 3), the inquiries (ch. 4), the analysis of case studies results (chapter 5), providing a coherent systematization of results (chapter 6) and consequent conclusion that addresses the main objectives (ch. 7).

This research aims to be an important contribution to the knowledge of this type of heritage. It is based in cataloguing, and its subsequent analysis to structure indicators regarding formal, constructive, typological and spacial matrix parameters. In conclusion, it contributes to the promotion and safeguarding of *Telheiras*, in the province of Pontevedra.

ÍNDICE	
Agradecementos	3
Resumo (Portugués)	5
Resumo (Galego)	7
Abstract (Inglés)	9
Índice	11
1. Introducción.	13
1.1 Breve contextualización.	15
1.2 Obxectivos da investigación.	17
1.3 Metodoloxía aplicada.	19
1.4 Estrutura dos contidos.	25
2. Estado da arte.	27
2.1 Patrimonio vernáculo.	30
2.2 Patrimonio industrial.	34
2.3 Intervención no patrimonio.	38
2.4 Identificadores de análise.	42
a) Formal.	42
b) Construtiva.	44
c) Tipolóxica.	44
d) Matriz espacial.	46
3. As telleiras, contextualización xeográfica e histórica.	47
3.1 Localización dos establecementos.	52
3.2 Diferentes espazos e construcións das telleiras.	56
3.3 Materiais producidos.	62
3.4 O traballo nas telleiras e as ferramentas.	65
3.5 Medios de transporte.	76
3.6 A modernización das telleiras.	77
3.7 Encadramento do obxecto de estudo.	83

4. Casos de estudo.	85
4.1 Situación e criterios de selección.	87
4.2 Catalogación das diferentes telleiras.	97
5. Análise dos casos de estudo.	121
5.1 Análise de localización.	123
5.2 Análise cronolóxica.	124
5.3 Análise formal.	126
5.4 Análise construtiva.	133
5.5 Análise tipolóxica.	144
5.6 Análise de matriz espacial.	146
6. Correlacións analíticas e de valores.	153
6.1 Correlacións analíticas.	155
6.2 Correlacións de valores.	161
7. Conclusións.	163
Glosario.	169
Bibliografía.	187
Índice de imaxes.	197

1. Introdución

1.1. Breve contextualización

O estudo centra a súa investigación na “valorización” dunha construción onde se realizaba un vello oficio xa desaparecido e tamén no papel que estas desempeñaron no mundo rural galego.

O abandono dos hábitos tradicionais no medio rural tiveron unha incidencia directa na progresiva desaparición da arquitectura vernácula. Na última década houbo importantes cambios destas formas ancestrais de ocupación e de traballo.

A investigación céntrase no estudo das telleiras, importante industria no territorio galego, no final do século XIX. Dende mediados do século XX, as fábricas de cerámica foron substituíndo as antigas telleiras e herdando os seus mercados, quedando así este patrimonio vernáculo, illado e en ruínas.

A arquitectura industrial vernácula constitúe unha valiosa herdanza do pasado que resalta a tradición laboral e a singularidade histórica de determinadas poboacións. Como refire Llano: *“Edificacións intimamente ligadas as xentes que, século tras século, as foron erguendo, sen máis experiencia do que a tradición, nin máis axuda do que a da propia comunidade”*(1989, p.15).

O principal obxectivo da investigación, é realizar un punto de situación sobre unha parte da tradición vernácula industrial que co paso das épocas sofre un total abandono, é causa do esquecemento e da falta de importancia que se dedica os vestixios das telleiras. Como refire Ladra: *“Establecementos industriais que marcaron unha época de transición entre as economías premodernas de base agropecuaria e a actual sociedade de mercado”*. (2006, p.343). As telleiras son así testemuños da historia da industria, a súa función era fabricar tella e ladrillo. Algunhas funcionaron dende a súa construción e adecuáronse a industrialización converténdose en fábricas de cerámica, mentres que outras quedaron abandonadas e en ruínas.

Dos edificios das telleiras só se conservan actualmente os seus vestixios arquitectónicos máis característicos: o forno e a leñeira. Só algunhas

publicacións de arquitectura popular citan o equipamento das telleiras cando abordan a cuestión das cubricións. No entanto, limítanse a observar o feito destes edificios ser os principais fornecedores da materia prima coa que se cubrían moitas das construcións analizadas: casas, hórreos, muíños e demais equipamentos rurais.

Relativamente ó obxecto de estudo, preténdese efectuar unha análise das tipoloxías existentes das telleiras, a súa materialidade e técnicas de construción empregadas, a matriz espacial que compón o espazo das telleiras, as relacións esenciais entre as necesidades humanas e o espazo envolvente ou medio no que se procesaban.

O obxecto de estudo seleccionado localízase na provincia de Pontevedra, que se sitúa no suroeste de Galicia, engloba grandes áreas de terreo arxiloso e un clima atlántico característico, con moitas precipitacións e poucas xeadas, o que obriga a que as construcións teñan unhas características peculiares, as coberturas son de tella.

Ademais de realizar o estudo dende o punto de vista patrimonial e arquitectónico, tamén se pretende contribuír para a salvagarda da memoria colectiva rural e cultural das telleiras, posible a través da valorización do significado deste singular patrimonio industrial e vernáculo galego.

Na revisión bibliográfica referente á estrutura dos contidos e obxectivos, identifícanse estudos similares. Como é o caso de Hernández Ramírez que estuda os fornos de cal como patrimonio etnolóxico (2007, p.332); Canillas Rey e Martínez Otero que realizan un estudo etnolóxico sobre caleiras (2007, p.144); Fuentes Pardo e Carrera García que realizan un estudo sobre a reutilización de palorames (2007, p.382); Ladra Fernández que realiza un estudo sobre telleiras en Arzúa (2006) e Guimarães que estuda a salvagarda das Azenhas e Açudes do río Ave (2011). Despois de abordar estes estudos e outros similares sobre etnografía, rehabilitación espacial e equipamentos rurais e vernáculos, non se atopa ningunha referencia a tipoloxías arquitectónicas das telleiras. Por esta razón, no estudo a desenvolver preténdese identificar valores que contribúan para a salvagarda das telleiras da provincia de Pontevedra.

1.2. Obxectivos da investigación

A idea central da investigación é contribuír para unha estratexia de valorización do patrimonio industrial e vernáculo de Galicia, en particular das telleiras da provincia de Pontevedra. Debido o proceso de transformación tan acelerado que se vive na sociedade actual, moitas testemuñas da pasada actividade industrial aparecen como estruturas obsoletas, condenadas a súa desaparición, o ser consideradas como residuos pola súa perda de funcionalidade e obstáculos ó desenrolo de outras actividades económicas. (Hernández Ramírez, Arquitectura vernácula en el Mundo Ibérico, 2005, p.332)

A iniciativa de conservar as telleiras da provincia de Pontevedra desencadeou tres dinámicas concretas, neste caso, obxectivos:

- Catalogar as telleiras da provincia de Pontevedra dende o punto de vista formal e constructivo.

Nas últimas décadas, a conciencia patrimonial aumentou a demanda da recuperación da memoria histórica e a posta en valor dos testimonios materiais considerados significativos. Como resultado da desaparición do oficio dos telleiros, en poucos anos as telleiras quedaron en estado de abandono sendo espazo para pasto de matos e silveiras. O primeiro paso para poder salvagardar o patrimonio e confeccionar un inventario ou catálogo xa era referido na Carta de Nizhny Tagil:

“Todo o territorio debe catalogar, registrar y proteger los restos industriales que quiera preservar para generaciones futuras. Estudios de áreas y de diferentes tipologías industriales deben identificar el alcance del patrimonio industrial. (...) Los registros deben incluir descripciones, dibujos, fotografías y películas de vídeo de objetos móviles, acompañados de documentación de apoyo. Los recuerdos de la gente son un recurso único e irremplazable que debe ser registrado siempre que sea posible.”

(2003, p.2)

A dinámica identificada refírese ó levantamento dun inventario, súa consecuente catalogación e rexistro de datos relevantes sobre as construcións a estudar, o que introduce o segundo obxectivo:

- Definir a especificidade tipolóxica das telleiras da provincia de Pontevedra, identificando os principais elementos que as caracterizan.

A maioría das telleiras son desiguais, presentando formas e estruturas diferentes, por iso despois da consecuente catalogación, analízanse os datos obtidos para definir tipoloxías e elementos disonantes e asonantes das diferentes construcións. Trátase de profundar na súa tipoloxía, elementos e características, antes de definirse os indicadores e valores relacionados con estas construcións.

- Definir os valores, asociados á matriz espacial das telleiras, que contribúen para a valorización deste patrimonio industrial vernáculo.

Con este último obxectivo preténdese salvagardar o patrimonio industrial e vernáculo galego definindo valores presentes nas telleiras, para poder valoralo como un símbolo da identidade local, mediante a súa matriz espacial. A matriz espacial para este estudo enténdese como a estrutura espacial pola que se constitúen as telleiras.

Estas tres dinámicas concretas indican o cambio do significado dos bens, os cales pasan a ser valorados socialmente como un recurso para o futuro, fronte a súa anterior concepción que os relegaba a apenas testemuñas do pasado. Pasando polo seu inventariado, catalogación e análise, o que se quere xerar é unha dinámica polo proceso de conservación preventiva para frear a tendencia o olvido e o deterioro das construcións, sempre e cando se salvagarde a memoria histórica e cultural, así como a conservación dos testimonios tanxibles e a difusión da actividade, facendo uso das novas técnicas de interpretación e exposición.

1.3. Metodoloxía aplicada

A palabra metodoloxía fai referencia o conxunto de procedementos racionais empregados para alcanzar unha serie de obxectivos que rexen unha investigación científica. (RAE, 2010, consultado on line)

Para a realización do estudo, defínense os obxectivos e establecece a metodoloxía que identifique as técnicas de recolla de material e o tipo de análise de documentos. De forma a seguir os obxectivos do estudo, o desenvolvemento foi estruturado mediante indicadores para ampliar e definir a recolla e o tratamento da información. O estudo comeza pola definición do problema a tratar, a súa importancia científica e os obxectivos preestablecidos.

A investigación a realizar é un estudo multicaseos defendido por Yin (1984), é a base da investigación das telleiras, que se desenvolve en varias fases de estudo, nos cales se recorre a diversas técnicas de recolla de información e tratamento de datos.

1ª fase: Realízase a busca con base na análise documental dos datos, a recolla de documentos e fontes, como: libros, publicacións, etc. Esta é a base do soporte para a revisión literaria que contribúe para o estado da arte e para a contextualización.

2ª fase: Recolla de datos específicos mediante o traballo de campo. Nesta fase crease o inquérito que contribúe para a recolla e sistematización de datos.

3ª fase: Cubrimento do inquérito. Nesta fase do estudo, e nas seguintes, son aplicadas varias técnicas de recolla de datos:

- Deseños rigorosos: realizados mediante levantamentos, deseños rigorosos, medicións, etc.
- Observación directa: permite axustar as expectativas do investigador cara os obxectivos e as construcións.
- Análise documental: completa a fundamentación da investigación e dos inquéritos.
- Fotografía: Completa a observación do investigador.

4ª fase: Tratamento da información recollida e análise dos contidos do inquérito.

5ª fase: Estruturación dos resultados e correlación coa contextualización.

1.3.1. Criterios de selección

Relativamente ós criterios de selección, o planeamento metodolóxico divídese na seguinte orden.

Telleiras: Este estudo concentrouse na zona suroeste de Galicia debido a que é unha zona rica en barro, material principal para o funcionamento das telleiras.

Concretamente na provincia de Pontevedra é onde existen máis vestixios de telleiras e onde na súa época había máis número de este tipo de industrias.

Durante a procura identificáronse vestixios de 22 telleiras, das cales se seleccionaron 11. Para a selección das telleiras, seguíronse os parámetros de mellor conservación e estado; non todas as telleiras atopadas se poden analizar debido a que non hai suficientes vestixios ou non están en condicións de bo acceso. Analízanse as telleiras dende o punto de vista formal, construtivo, tipolóxico e de matriz espacial.

Son así realizadas as fichas de inquérito das telleiras de diversas localizacións, establecéndose as relacións e disonancias entre elas. Analízanse os aspectos definidos polo indicadores que integran a contextualización.

1.3.2. Métodos de recolla de información

Partindo do escaseo de medios para a recolla de datos (Quivy et al., 1992), tívose en consideración que toda a documentación fose importante, rigorosa e con un maior enfoque sobre o encadramento, contextualización e tratamento do obxecto de estudo.

A análise documental:

A análise documental (Saint-Georges, 1997) é unha técnica moi importante para este estudo debido que serve como aliciente para o avance da

investigación e atopar os indicadores correctos para seguir unha estrutura interligada de investigación.

No inicio da procura documental foi necesario esclarecer a problemática a tratar na investigación, para proceder a unha recolla e sistematización da documentación, tanto escrita como oral. Durante a análise documental foron tratados diversos tipos de documentos: mapas, plantas, fotografías, proxectos, relatorios, etc.

A análise documental é un proceso que envolve a selección, tratamento e interpretación da información existente en documentos, con o obxectivo de subtraer algún sentido (Bogdan et al, 1994). Pode chegar a tornarse unha técnica particular de recolla de datos empíricos, cando se desenvolve de modo a considerar os documentos como verdadeiros feitos da sociedade, nese momento chega a suscitar novos datos.

Saint-Georges considera que a procura documental presentase como un método de recolla e verificación de datos: visa o aceso as fontes pertinentes, escritas ou non, fan parte integrante da investigación (1997, p. 30).

A observación:

Neste estudo tratarase a observación directa das diversas telleiras e das súas características.

“A observação apresenta como principal vantagem, em relação a outras técnicas, a de que os fatos são percebidos directamente (...). Desse modo, a subjetividade, (...), tende a ser reduzida.”

(Gil,1995, p.104)

Os obxectivos da observación e a delimitación do campo de observación determinan a estratexia a seguir. Primeiro escollese unha opción por determinadas formas e medios de observación. Será mediante unha observación directa sobre o obxecto de estudo; segundo escollese o criterio de rexistro de datos neste caso será mediante os indicadores que se identificaron na teoría e por último elaboraranse os métodos e técnicas para

analizar os datos recollidos, isto farase mediante a comparación dos datos obtidos mediante a observación coas fotografías antigas.

As fotografías:

As fotografías forman parte desta investigación porque é unha investigación cualitativa. Empregaranse fotografías realizadas por outros autores como fotografías de autoría do investigador. O obxectivo das fotografías empregadas neste estudo é plasmar as características precisas das telleiras como construción e como parte do patrimonio industrial e vernáculo que son. A mesma vez se comparan con fotografías antigas onde se observa a importancia que tiveron noutra época da historia.

As notas de campo:

Son técnicas de recolla e de tratamento da información porque son relatorios de aquilo que o investigador ouve, mira, experimenta e pensa no decurso da recolla de información, forma parte dun estudo cualitativo. As notas de campo poden realizarse de varias maneiras (Bogdan, et al., 1994, p.152): poden ser descritivas que representan o esforzo de captar e rexistrar obxectivamente o que acontece no local. Pode realizarse mediante a palabra é escrita, deseñada ou representada graficamente, neste caso, empréganse as fichas de inquerito de cada telleira. Outro tipo son as notas de campo reflexivas, captan a perspectiva do observador e investigador, son as súas ideas, as súas preocupacións...estas notas de campo serán rexistradas nun diario de abordo.

Fichas de inquérito:

Según Lessard-Hébert et al. *“O inventário por fichas individuais faculta a anotação de uma grande quantidade de informação, numa estrutura qualitativa (...)”* (1994, p.159). Consecuentemente, é a partir da comparación das fichas de inquérito que comezan a surxir dados, do punto de vista formal, construtivo e tipolóxico, para concretar a conclusión dos obxectivos. O modelo de ficha foi estruturado a partir dos indicadores obtidos no estudo da temática abordada.

As fichas de inquerito constitúen unha ferramenta de recolla de información de forma sistemática de datos sobre cada telleira. Trátase de información de carácter individual que ten por obxectivo tratar os aspectos de vista formal, construtivo, tipolóxico e as matrices espaciais de cada construción para a súa análise. As fichas son documentos nos que se anotan e recollen os datos específicos de cada construción.

O contexto de estudo é a provincia de Pontevedra. Os inquéritos das telleiras foron realizadas localmente. Son 11 as telleiras a analizar, xa que as demais se encontran en ruínas e en circunstancias desfavorables para seren analizadas. Para unha análise correcta e completa, a ficha de inquerito foi estruturada en 8 partes diferentes.

Parte 1 – Identificación do edificio. Nesta parte relátanse seis elementos esenciais que permiten identificar o edificio: concello, parroquia, coordenadas xeográficas, nome do edificio, propietario e localización.

Parte 2 – Datos cronolóxicos: data de construción, quen construíu, desde cando está abandonado, uso de orixe, uso actual, intervencións de restauro, quen fornece as informacións, o edificio está en risco e outras informacións relevantes.

Parte 3 – Análise formal: tipo de volume, altura do edificio, forma e número de aberturas, forma da planta e adaptación o terreo.

Parte 4 – Análise construtiva: materiais e técnicas de construción, paredes, cobertura e pavimento.

Parte 5 – Análise tipolóxica: Distribución de espazos, relación entre eles.

Parte 6 – Matriz espacial: Edificacións principais e edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial.

Parte 7 – Deseños de levantamento: esta parte representa graficamente a composición do edificio, contén catro deseños, planta de cobertura, planta, alzado e corte.

Parte 8 – Fotografías: preséntanse fotografías da construción, de elementos e pormenores.

1.3.3. Análise do datos

Como refire Quivy *et al* (1992) despois de obter a maior información posible para a investigación, trátase mediante unha serie de técnicas: identificar os datos para a análise, comparar os resultados obtidos cos resultados observados e procurar o significado das diferenzas.

A partir da análise de datos obtéñense as repostas ós obxectivos, é dicir, as conclusións. O método de análise de datos que se emprega nesta investigación é unha análise cualitativa e cuantitativa, debido a que se crean significados e se trata unha lóxica racional (Bogdan, et al., 1994)

A interpretación e sistematización dos resultados parte do desenvolvemento das ideas e dos obxectivos formulados. Plátexanse os conceptos bases e os indicadores de procura que serven para abordar o obxecto de estudo con unha fundamentación teórica máis ampla.

Nunha primeira fase contextualízanse os datos e relaciónanse as teorías. Despois da recolla bibliografía e da contextualización dos documentos, interprétanse os datos. Realízase un análise para obter os indicadores e construír os formularios das fichas.

A última fase é comparar as fichas obtidas para obter as disonancias e asonancias e responder ós obxectivos iniciais, propondo novos usos e valores.

1.4. Estrutura dos contidos

A estruturación da investigación tivo, dende o comezo da súa realización, unha serie de requisitos, evidentes establecidos pola necesidade de coñecemento de algúns dos conceptos relacionados directamente con este proceso de estudo, recorrendo para tal a unha revisión da literatura relacionada tanto con patrimonio vernáculo como con patrimonio industrial e a súa conservación; e unha bibliografía específica de autores que estudaron as telleiras ou casos similares anteriormente.

O estudo asentou as bases da súa estrutura en diferentes partes, que conxugadas e comprendidas, permiten consolidar o coñecemento e a importancia que posúen as telleiras como parte do patrimonio industrial e cultural galego.

Capítulo 1 - Introdución: Realízase a contextualización, explícanse os obxectivos desta investigación e a metodoloxía aplicada. A estruturación empregada permite unha identificación das partes, a relación entre elas e os obxectivos pretendidos do estudio en causa.

Capítulo 2 – Estado da arte: Abórdase a problemática en si, primeiro encadrase o obxecto de estudo dentro da problemática e da situación actual, a razón do porqué de parte do patrimonio industrial e vernáculo a día de hoxe esta abandonado e en ruínas. Despois estrutúrase o estado da arte nas diferentes problemáticas abordadas, o patrimonio vernáculo, o patrimonio industrial e o patrimonio na provincia de Pontevedra. A nivel de análise invéstíganse os análises formais, construtivos, tipolóxicos e de matriz espacial, e trátase a problemática da intervención e da recuperación. Nesta parte estúdase a situación actual da conservación do patrimonio, o seu estado, os parámetros de conservación e a situación actual das telleiras.

Capítulo 3 – As telleiras: Contextualización xeográfica e histórica: abordase o tema principal do estudo, as telleiras.

Capítulo 4 – Catalogación: Desenvólvese o estudo de campo. Será feita unha catalogación das telleiras da comarca do Salnés, a ficha de inquérito será

feita cos indicadores que se obtiveron na fundamentación teórica, é construída en diferentes partes segundo a perspectiva de análise.

Capítulo 5 – Análise dos casos de estudo: Realízase un análise comparativo e cualitativo das fichas de inquerito para obter os datos referentes a perspectiva de análise.

Capítulo 6 – Correlacións analíticas e de valores: Realízase unha correlación entre os datos obtidos na análise dos casos de estudo e os datos analizados na contextualización das telleiras.

Capítulo 7 - As conclusións: Este capítulo divídese en conclusións analíticas, conclusións de valores e conclusións finais. As conclusións analíticas fan referencia a análise comparativa das fichas de catalogación; as conclusións de valores son os valores asignados as telleiras despois do seu estudo; e as conclusións finais, son as conclusións xeradas da realización do estudo e a resposta os obxectivos propostos.

2. Estado da arte

Este estudo encadrase no ámbito do patrimonio vernáculo industrial. Primeiro hai que referenciar que significa esta palabra en sentido amplo, para despois poder explicar as tipoloxías específicas a tratar.

O patrimonio cultural é a herdanza cultural propia do pasado de unha comunidade, coa que esta vive na actualidade e que transmite as xeracións presentes e futuras. É o conxunto de bens mobles, inmobles e inmateriais que herdamos do pasado e que decidimos que merecen a pena protexer como parte dos nosos sinais de identidade social e histórica. Os bens que integran o patrimonio cultural existen dende o mesmo momento no que o home deixa testemuñas materiais da súa presenza e actividades, dando lugar a obxectos de todo tipo (González-Varas, 2008, p.21).

Na clasificación de patrimonio cultural e histórico intégrase o patrimonio arquitectónico. Por patrimonio arquitectónico pódese entender un edificio, un conxunto de edificios ou as ruínas de un edificio ou de un conxunto de edificios que, co paso do tempo, adquiriron un valor maior ó orixinalmente asignado.

2.1. Patrimonio vernáculo

A arquitectura vernácula pode considerarse como a arquitectura sen arquitectos, unha arquitectura que se adapta os recursos do momento, os condicionantes ambientais e a tradición histórico-cultural que se atopa no lugar da construción. Unha arquitectura espontánea, sen un traballo anterior de planeamento dun proxecto, sen indicacións de como construír, unha arquitectura indíxena. Neste caso, as telleiras cumprirían estas consideracións porque son construcións realizadas cos materiais da zona onde se localizan e sen unha planificación anterior. Partindo desta afirmación Rapoport define a construción vernácula como aquela na que non existen pretensións teóricas ou estéticas; que traballa co lugar de emprazamento e co microclima; respecta as demais persoas e as súas casas e en consecuencia o ambiente total, natural ou fabricado polo home, e traballa dentro de un idioma con variacións dentro de un orden dado (Oliver, 1997, volumen 1).

A definición do vocábulo vernáculo inclúe varios significados, entendéndose como propio do país o que pertence. Cando se fai unha referencia a arquitectura vernácula refírense, relacións históricas, económicas, materiais e sociais. Oliver refire na “Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World”: Todas as formas da arquitectura vernácula son construídas para coñecer usos específicos, asentar valores, economías e modos de vivir das culturas que as producen (1997, p.129). Respecto a isto, o deseño das telleiras, está relacionado coas persoas que alí vivan e traballen.

Toda arquitectura tradicional surxe de dúas premisas básicas: a adaptación ecolóxica ós recursos e condicionantes medioambientais, e a unha precisa tradición histórico-cultural. Nos rasgos que caracterizan esta arquitectura, non só se atopa a creación de uns determinados modelos arquitectónicos e o emprego recorrente de certos materiais ou elementos construtivos, senón a súa capacidade de crear e integrarse nunha longa tradición cultural capaz de dotar de continuidade a propia evolución desta arquitectura. (Agudo Torrico, 2002, p.7). As construcións tradicionais están marcadas polo medio, o lugar, as temperaturas, a humidade.

A Carta de Venecia, non fai unha distinción do que é o patrimonio vernáculo, mais nomea a noción de que o monumento histórico abarca a creación arquitectónica illada, ben como o sitio, rural ou urbano que constitúa un testemuño de unha civilización particular, de unha evolución significativa ou de un acontecemento histórico (1964, p.1). Definición que engloba a construción das telleiras, sendo un sitio rural testemuño dunha civilización.

A Convención para a Protección do Patrimonio Mundial, Cultural e Natural de 1972, fai unha clasificación do tipo de patrimonio cultural en monumentos, conxuntos e locais de interese. Neste caso, refírese locais de interese que define como:

“obras do homem, ou obras conjugadas do homem e da natureza, e as zonas, incluíndo os locais de interese arqueolóxico, com valor universal excepcional do punto de vista histórico, estético, etnológico ou antropológico.”

(1972, p.2)

Segundo as referencias destas dúas cartas, as telleiras poden considerarse como unha creación arquitectónica rural de interés histórico, etnolóxico e antropolóxico. En 1975, atópase un significado máis claro de patrimonio vernáculo. A Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico refire que o patrimonio arquitectónico europeo esta constituído polos monumentos máis importantes e tamén polos conxuntos de construcións máis simples das nosas aldeas tradicionais inseridas nas súas envolventes naturais ou construídas polo home (1975, p.2).

As telleiras son construcións modestas que pertenceron a unha etapa nas aldeas de Galicia. No seu momento, posuíron un gran valor cultural, industrial e vernáculo. Centrándose xa a nivel galego identifícase a lei 8/1995, do patrimonio cultural de Galicia que define:

“El patrimonio cultural de Galicia está constituido por todos los bienes materiales e inmateriales que, por su reconocido valor propio, hayan de ser considerados como de interés relevante

para la permanencia e identidad de la cultura gallega a través del tiempo”

Son varias as leis que en xeral abarcan o patrimonio vernáculo. A Carta de Burra en 1999 aplicase *“a todo tipo de sitios de significación cultural, incluyendo los naturales, indígenas e históricos que contengan valores culturales”* (1999, p.2). Pero non define en específico sobre o patrimonio vernáculo.

O patrimonio vernáculo insírese nestas leis dunha maneira moi ambigua, pero nunca concretando cal é realmente o significado deste tipo de patrimonio, só no ano 1999 coa creación da Carta sobre o Patrimonio Construído Vernáculo é que se pode facer unha referencia, pero aínda así escasa:

“O património contruído vernáculo é a expressão fundamental da identidade de uma comunidade, das suas relações com o território e, ao mesmo tempo, a expressão da diversidade cultural do mundo. O património vernáculo é o meio tradicional e natural pelo qual as comunidades criam o seu habitat.”

(ICOMOS, 1999, p.1)

Esta carta obsérvase máis centrada só neste tipo de construcións, onde por exemplo están as características da construción, os principios de como se debe conservar unha construción deste tipo, as orientacións prácticas a hora de traballar con elas. Pero aínda así queda algo corto para a importancia que ten como patrimonio vernáculo.

A arquitectura popular en oposición a arquitectura vernácula enténdese segundo Flores como a arte e a técnica de proxectar, construír e transformar o entorno vital dun grupo social chamado pobo, realizándose todo por individuos do mesmo grupo (1973, p.8).

Paro o contexto deste estudo trátase a arquitectura vernácula ou tradicional e non a arquitectura popular porque cando se fala de arquitectura popular referencias a unha poboación en concreto, a un lugar específico, mentres

que si se fala de arquitectura vernácula, tense en conta unha arquitectura que se pode atopar en mais locais, non só nun en concreto. As telleiras foron construídas en diferentes partes da Península Ibérica e non só na provincia de Pontevedra.

Para a fundamentación deste estudo considerase que as telleiras que foron construídas polo home no século XVI, insírense na arquitectura vernácula debido a que é aquel tipo de arquitectura que foi proxectada polos habitantes dunha rexión ou período histórico determinado, mediante o coñecemento empírico, a experiencia das xeracións anteriores e a experimentación. Normalmente este tipo de construcións está edificado con materiais dispoñibles no entorno inmediato a construción.

A carta do patrimonio vernáculo construído (1999) determina os principios básicos para a rehabilitación de este tipo de construcións. Indica que as intervencións deben ser multidisciplinares e deben respectar os valores dos inmóbeis. O patrimonio vernáculo, non se comprende só a partir das formas e materiais, senón a forma de integración no medio e como é a súa utilización.

2.2. Patrimonio industrial

A definición de patrimonio industrial e os elementos que abarca é un asunto complexo, xa que se identifican diversas definicións e algunhas opostas a outras. Hai autores como Querol que define o patrimonio industrial como :

“podría pensarse que este tipo especial de Patrimonio está constituido por las máquinas que facilitan el trabajo cotidiano o productivo a los grupos humanos; pero no es exactamente así. Las comunidades prehistóricas ya se inventaron y utilizaron máquinas con esta finalidad, como por ejemplo el arado, y un arado de la Edad de Hierro, o incluso del siglo XIX, mientras no esté mecanizado, no se consideraría un bien cultural industrial.”

(2010, p.265)

Segundo esta definición, as telleiras poden considerarse como patrimonio industrial, porque aínda que a maioría das accións levadas a cabo dentro desta industria se facían manualmente, na descrición dos traballos realizados nunha telleira, Adela Leiro *et al* refire que a amasadora, o muíño e a máquina galleiteira son consideradas máquinaria *“Estas máquinas eran movidas por motores gas-oil”* (1993, p.68).

Polo contrario a Carta de Nizhny Tagil refire que o patrimonio industrial componse cos vestixios da cultura industrial que supoñen un valor histórico, tecnolóxico, social, arquitectónico ou científico. Estes vestixios consisten en edificios e maquinaria, talleres, muíños e fábricas, así como os sitios nos que se desenvolvían as actividades sociais relacionadas coa industria, tais como a vivenda (2003, p.1).

Outra definición identifícase nos cadernos de restauración por Aguilar Civera:

“(…) el problema de conservar testimonios de un momento histórico determinado, no sólo de máquinas y cadenas de producción sino también del conjunto de edificios industriales

que albergaban estas máquinas, manteniendo definitivamente el paisaje y la fisonomía del lugar donde estaban ubicadas.”

(1998, p.5)

Neste estudo considerase a definición conceptual de Aguilar Civera e da Carta de Nizhny Tagil, o patrimonio industrial é constituído por todos os vestixios da cultura industrial, edificios, máquinas, talleres, muíños, fábricas, cadeas de produción, actividades sociais, vivendas, a paisaxe. Nas telleiras considerárase patrimonio tanto a edificación, a cadea de produción manual, a paisaxe e a fisonomía do emprazamento e a cultura e a forma de vivir dos telleiros. O patrimonio industrial, polo tanto, abarca non só os elementos mobles ou inmoables, senón tamén inclúe as vías de transporte e comunicación a través das que chegaban as materias primas, as residencias, os centros, os paisaxes modificados pola actividade extractiva e industrial. Falaríase de todos os vestixios identificados nunha época concreta. Estaríamos referíndonos as manifestacións comprendidas entre a metade do século XVIII e o momento no que comeza a ser substituída total ou parcialmente por outros sistemas nos que intervéen a automatización.

Os testemuños da industrialización son imprescindibles para comprender a historia dun territorio nos dous últimos séculos. Estes sistemas industriais, desempeñaron un importante papel na evolución do territorio, ben sexa urbano ou rural, na formación do carácter histórico e cultural dos seus sitios, das persoas que habitan neses lugares, e en xeral na definición de ambiente vital e cultural concreto en que se desenrolou a industrialización. De esta forma, cando se conserva o patrimonio, estase documentando unha parte da historia. O Plan Nacional de Patrimonio Industrial define que:

“El patrimonio industrial se convirtió en la memoria histórica que se manifiesta diferencialmente segundo la época, la fase de su desarrollo, los sectores de la actividad y las áreas geoculturales en las que se llevo a cabo el proceso de industrialización.”

(2011, p.3)

Considerase ben cultural a cada un dos elementos ou conxuntos que compoñen o Patrimonio Industrial, o obxecto do estudo tratase dun ben cultural inmovible, pertencente o tipo dos elementos industriais denomínanse así pola desaparición do resto dos elementos industriais, que neste caso é o que nos atopamos.

O patrimonio industrial posúe varios valores: é a evidencia de actividades que posúen profundas consecuencias históricas; ten un valor social como parte do rexistro das vidas dos homes e mulleres correntes, e como tal, proporciona un importante sentimento de identidade; o valor intrínseco do mesmo sitio.

Cando se refire conservar e salvagardar o patrimonio cultural hai que ter presente, varias condicións como o entorno económico e social e os cambios de paradigmas relacionados coa intervención patrimonial. Françoise Choay refire que o culto prestado hoxe en día ó patrimonio histórico esixe mais do que unha verificación de pracer, esixe un cuestionario, unha vez que se entende como revelador de un estado da sociedade (1999, p.11).

Os criterios de intervención do patrimonio industrial parten da conservación, da preservación e da intervención, pero antes de intervir necesítase coñecer por medio da inventariación ou catalogación. Según a Carta de Nizhny Tagil :

“Todo o territorio debe catalogar, registrar y proteger los restos industriales que quiera preservar para generaciones futuras. Estudios de áreas y de diferentes tipologías industriales deben identificar el alcance del patrimonio industrial. (...) Los registros deben incluir descripciones, dibujos, fotografías y películas de vídeo de objetos móviles, acompañados de documentación de apoyo. Los recuerdos de la gente son un recurso único e irremplazable que debe ser registrado siempre que sea posible.”

(2003, p.2)

Cando se protexe o patrimonio industrial hai que ter en conta a natureza especial que posúe, onde se deben protexer todos os elementos que se atopen e que están relacionados con este patrimonio. A prioridade é a conservación in situ e hoxe en día esta permitida a adaptación de un sitio industrial a un uso novo e a reempregación, xa que poden ser unha forma adecuada e económica de asegurar a supervivencia e conservación dos edificios industriais. Según a Carta de Nizhny Tagil :

“Los nuevos usos deben respetar el material significativo y mantener los patrones originales de circulación y actividad, y debe ser tan compatible con el uso original o principal como sea posible.”

(2003, p.4)

Dentro do patrimonio industrial estudase a arquitectura industrial vernácula que constitúe unha herdanza do pasado que resalta a tradición laboral e a singularidade histórica de determinadas poboacións. Debido o acelerado proceso de transformación que vive a nosa sociedade, moitos dos testemuños da pasada actividade industrial aparecen como estruturas condenadas a súa desaparición, ó ser considerados como residuos pola súa perda de funcionalidade e obstáculos no desenrolo de actividades económicas.

O que se pretende con este estudo e coa fundamentación dos obxectivos e lograr que as telleiras da provincia de Pontevedra, como patrimonio industrial vernáculo que son, se valoricen de forma a asegurar a súa supervivencia co paso do tempo, e lograr que as persoas teñan consciencia do que poden significar, tanto como parte do patrimonio industrial e vernáculo, como parte da historia e da cultura de Galicia.

2.3. Intervención no patrimonio.

Cando se referencia a intervención no patrimonio estase entendendo calquera actividade que modifique ou altere un ben cultural mobile, inmobile ou inmaterial. As intervencións e accións no patrimonio poden ser entendidas como accións culturais porque son portadoras do saber ancestral do artesanado xenuíno, reveladoras do coñecemento de accións, teorías e conceptos innovadores, testados e confirmados polo factor tempo na súa eficacia tecnolóxica e no resultado ético e estético resultante (Mestre, 2002, p.310).

Estes sitios de significación cultural enriquecen a vida do pobo, son referentes históricos. Os sitios de significación cultural reflicten a diversidade das comunidades galegas, por iso os diferentes procesos de conservación de estas construcións. A conservación no patrimonio pode ser realizada mediante diferentes tipos de intervencións como poden ser o control ambiental, mantemento, reparación, restauración, renovación e rehabilitación (Carta de Cracovia, 2000, p.2).

Pola contra a Carta de Burra define os procesos de conservación como:

“(...) la conservación puede incluir los procesos de: retención o reintroducción de un uso; retención de asociaciones y significados; mantenimiento, preservación, restauración, reconstrucción, adaptación e interpretación; y generalmente incluye una combinación de más de uno de ellos.”

(1999, p.5)

Para reparar as telleiras e os danos atopados optase que rehabilitación *“significa devolver a la fábrica existente de un sitio un estado anterior conocido, removiendo agregados o reagrupando los componentes existentes sin introducir nuevos materiales.”*(Carta de Burra, 1999, p.2)

Para este tipo de intervención, segundo Correia, unha das mellores formas de preservar un edificio é mantelo en uso (2007, p.205). Neste estudo propónse unha acción futura de conservación e salvagarda para dotar de

novas funcións as telleiras para inserilas de unha maneira máis dinámica na sociedade actual.

A Lei sobre o Patrimonio Histórico Español, é bastante específica ó referenciar no artigo 39, que ningún ben de interés cultural pode ser intervido sen autorización expresa, e que calquera actuación terá que ir dirixida a súa conservación, consolidación ou rehabilitación, evitando os intentos de reconstrución salvo cando se empreguen partes orixinais probadas. Si se engade material indispensable para a súa estabilidade e mantemento, ten que ser recoñecible, evitando as confusións miméticas.

En xeneral, búscase manter en parte a función orixinal, debido a que é a acción máis adecuada para a conservación de unha estrutura, pois implica menos alteracións do proxecto. A mínima intervención nun obxecto patrimonial é sempre a opción máis apropiada na conservación.

No momento de intervir no patrimonio partírase do principio de autenticidade e de mínima intervención. A autenticidade é un principio dos máis importantes, xa que deberá haber autenticidade no material, na forma, no obxecto de arte, así como na intervención de conservación.

A mínima intervención facilita a reversibilidade da intervención, así como a preservación da súa autenticidade. Tanto o principio de mínima intervención como o de reversibilidade son principios moi importantes para ter en conta na conservación, pois deben posibilitar unha maior preservación do texto natural do ben cultural, posible por medio do mínima impacto.

Neste estudo, partindo destas referencias e baseándose no estudio realizado sobre as telleiras, como eran e como funcionaban antigamente, optárase por recomendar realizar unha rehabilitación. En dita rehabilitación traballase coa totalidade do edificio, reconstruíndo as partes derruídas con materiais diferentes e mellorando a conservación do existente, para poder salvagardar a construción. Nalgún caso illado pódese traballar co mantemento solo, partindo de que mantemento significa o continuo coidado de protección da fábrica e o entorno dun local (Carta de Burra, art. 1.5).

No momento que se decide conservar as telleiras débese identificar e tomar en consideración todos os aspectos da súa significación cultural e natural, evitando enfatizar inxustificadamente un a expensa dos demais (Carta de Burra, 1999). Débese atribuír os valores asociados o patrimonio e enfatizalos para a súa conservación. Son varios os autores que defenden e interpretan os valores relacionados coa conservación do patrimonio.

A carta de Burra de 1979 identifica os valores clasificados en valores sociais, estéticos, históricos e científicos.

Riegl é interpretado por dous autores: Aguiar interpreta a seguinte clasificación: Valores memoriais: valor de memoria, valor histórico, valor para a historia da arte e valor de antigüidade; valores contemporáneos: valor de uso, valor artístico relativo e valor artístico novo (2002, p.49).

González-Varas defende que os valores clasifícanse en: Valores rememorativos: valor de antigüidade, valor histórico e valor rememorativo intencionado; valores de contemporaneidade: valor instrumental e artístico (2008, p.38-41).

A Carta de Niznhy Tagil define que o patrimonio industrial ten un valor social como parte do rexistro de vidas de home e mulleres, e como tal, proporciona un importante sentimento de identidade. Posúe un valor tecnolóxico e científico na historia da produción, a enxeñería, a construción, e pode ter un valor estético pola calidade da súa arquitectura, deseño e planificación (2003).

Para Feilden a clasificación dos valores é: Valores emocionais: de identidade, continuidade, respecto e veneración, simbólica e espiritual; Valores culturais: de documento histórico, arqueolóxico o temporal, estético ou arquitectónico, ambiental e ecolóxico, tecnolóxico, científico; Valores de uso: funciona, económico, social, educacional, político (2004, p.6).

Luca Beltrami citado por Brandi defende que a investigación e intervención deben basearse nunha avaliación rigorosa e equilibrada do valor estético e histórico (Correia, 2007, p.210).

Segundo o Plan Nacional do Patrimonio Industrial, os bens industriais poden valorarse seguindo os criterios: Valor intrínseco, valor patrimonial e valor de viabilidade (2011).

Os valores a identificar nestas construcións son valores emocionais, valores culturais e valores de uso.

2.4. Identificadores de análise

Iníciase o estudo das telleiras da provincia de Pontevedra partíndose da explicación dos tipos de análises a realizar na construción. Por análise enténdese calquera labor encamiñada a obter un coñecemento que adquirimos mediante certa operación intelectual que permite estudar e captar as propiedades esenciais ou constitutivas dun obxecto, coñecemento que non podemos alcanzar mediante a simple percepción do obxecto ou da realidade (Montes, 1992, p.157).

Para este estudo as telleiras serán analizadas dende o punto de vista formal, tipolóxico, construtivo e de matriz espacial.

Análise formal: Cando se realiza un análise formal, estudase tamén o termo morfoloxía, que se entende como tratado ou estudo da forma exterior que a materia ou os seres vivos poden tomar (Almeida, 1998, p.835).

Pódese empregar o vocábulo morfoloxía cando se estuda a estrutura e a configuración exterior de un obxecto. É dicir, estudase a morfoloxía encanto ciencia que estuda as formas e as relaciona cos fenómenos que lles deron orixe. Así a morfoloxía estuda o obxecto – a forma – nas súas características exteriores, físicas e na súa evolución no tempo.

Para traballar co análise formal refírense unha serie de citacións de varios autores para sacar uns caracteres comúns. O análise formal consiste en indicar elementos e relacións; isto significa, en primeiro lugar, que debamos empregar como dimensións de comparación obxectos definidos e, en segundo lugar, que habería que facer un balance das interrelacións entre estas dimensións. Os elementos deben elixirse de modo que a organización formal sexa totalmente comprensible, e a descrición poida ser exhaustiva (Norberg-Schulz, 1979, p.86).

O significado da forma consiste en todos os elementos visuais, contorno e liña, figuras e cores, luz e textura. É esta área da forma a que é esteticamente significativa; é neste aspecto de identificador que hai que mirar o que estimula e sostén a atención desinteresada dun observador.

Segundo Carlos Montes un análise formal

“(...) comienza cuando se pretende alcanzar un conocimiento profundo de la misma, cuando se la intenta comprender. Para ello caben dos caminos: el descomponerla en los elementos relacionados que la constituyen, y el indagar en los principios o leyes que presidieron su proceso generativo.

Se trata, en el primer caso, de descomponer la totalidad formal en sus elementos, con el fin de estudiar estos autónomamente, procediendo, posteriormente, a estudiar cómo esos elementos se racionan con otros y se articulan, junto con ellos, en unidad formal que presupone orden y estructura; (...)”

(1992, p.157)

Para realizar o análise formal temos que descompor os elementos que constitúen as telleiras para despois poder analizalos separadamente.

Correia realiza un análise morfolóxico describindo como é o volume da construción, o tipo de alzado que posúe, as aberturas e o tipo de planta (2005, p.29).

Exemplos de análises formais abundan na historiografía da arte; como por exemplo o análise de George Kubler sobre O Escorial, o de Rudolf Wittkower sobre as obras arquitectónicas de Miguel Ángel, etc.

Ó analizar estes diversos autores conclúese con termos referentes a forma, como os elementos que constitúen a construción e a relación entre eles. Cando se descompón unha construción en elementos fálase do volume da construción, da planta, do alzado, das coberturas, etc.

No análise formal do edificado patrimonial deste estudo analízase o tipo de volume, o tipo de alzado, as formas e o número de aberturas, a altura do edificio, a forma da planta na súa relación cos valores espaciais e volumétricos, a adaptación topográfica ó terreo, o modo en como a construción se confronta coa envolvente, non sendo indiferente a súa disposición e atención á paisaxe e ós terreos próximos de barro. Datos para

poder facer un correcto análise formal e para ter un coñecemento máis amplo do edificio.

Análise construtivo: Cando se fai referencia a un análise construtivo, pensase en todos os materiais e as técnicas empregadas de construción.

O autor López Martínez *et al* realizan un análise construtivo das construcións indianas describindo o tipo de carpintería, o tipo de estrutura, o tipo de cuberta, as innovacións construtivas (2000, p.82).

Outro análise construtivo é realizado por Costas Silveira sobre as casas patio, describe a cobertura, as paredes, as fundación e pisos, as xanelas, os elementos complementares e os patios (1999, p.111).

Correia realiza un análise dos aspectos de orden construtiva, facendo unha descrición dos elementos que forman a construción, describe as paredes, a cobertura, os pavimentos e os teitos (2005, p.32-34).

Segundo estes autores enténdese análise construtiva como o conxunto de técnicas que se empregan sobre os materiais utilizados na construción dos elementos constituíntes das construcións. Tendo en conta estes autores a análise construtiva do seguinte estudo será fundamentada na forma de construción dos edificios, cales son os materiais que se empregaron para construír e de que maneira se empregaron.

Análise tipolóxico: Un dos primeiros en colocar en circulación o concepto de tipoloxía foi Argan, cando defendía a tipoloxía como proceso creativo e non como un mero sistema de clasificación. Adoptando a distinción entre tipo e modelo, Argan enfatiza que apenas o tipo debería ser o punto de partida do proxecto (1993, p.17). A noción de tipo non corresponde a un sistema de operación formal, o tipo é o rexistro de unha estrutura persistente.

Rodrigues refire nun contexto arquitectónico o termo tipoloxía como “s.f. Análise, descrição e classificação de formas típicas” (1996, p.389).

Outra referencia atopada é a de Almeida que define o termo tipoloxía como “s.f. Ciência dos tipos humanos considerados do ponto de vista da sua conformação física, mas em relação com o psiquismo; estudo dos traços característicos de um conjunto de dados e determinação dos seus tipos ou sistemas” (1998, p.1597).

Quaroni define o vocábulo tipoloxía como o estudo dos tipos, como na significación específica da historia e da crítica de arte considera os obxectos producidos nos seus aspectos formais de serie, unidos por unha función común ou unha recíproca imitación, en contraste cos aspectos individuais. O concepto de tipoloxía vale como principio de clasificación das realizacións artísticas segundo certas analoxías (1980, p.49).

Cando Anatol Seoane *et al* realizan un análise tipolóxico das construcións indianas os elementos que analizan son: as características das vivendas, tipo de cuberta, as volumetrías, as plantas e como se dividen as funcións dentro delas (2000, p.42).

Outro análise tipolóxico realizado por Lizancos Mora sobre a casa contemporánea en Galicia, basease na volumetría do edificio, no número de plantas, os elementos decorativos, as dependencias secundarias e a distribución do programada da vivenda dentro da construción. (2005, p.36)

Do mesmo estilo é a análise tipolóxica que realiza Correia sobre a habitación vernácula rural describe como son os pisos das construcións, como se distribúe o programa da vivenda dentro dos espazos e como é a unión entre estes espazos (2005, p.27).

Despois de realizar esta análise en autores que traballaron co análise tipolóxico atópanse varios referentes en común, como poden ser a estrutura persistente dunha construción, formas típicas, trazos característicos, funcións e programas da vivenda nos diferentes espazos.

No análise tipolóxico que se vai realizar dos tipos de telleiras que podemos observar na provincia de Pontevedra, trataranse os diferentes espazos.

Análise de matriz espacial: a matriz da forma ou estrutura creativa pretende ser o instrumento de aplicación xeral na arquitectura e na técnica, para conseguir unha medida harmónica no proxecto. A forma que nace, está vinculada a unha matriz que permanece invisible, dado que unicamente se emprega como ferramenta auxiliar. O resultado, a forma creada, está suxeito a unha exacta regularidade creativa.

No obxecto de estudo a tratar resulta máis complicado atopar unha matriz espacial moi clara debido a que se trata de arquitectura vernácula. As telleiras poden ser consideradas construcións orgánicas, xa que polo único que se determinaban as construcións era pola sabiduría dos antergos.

“La reacción ante determinados factores y la consideración de otros principios creativos evita el peligro de caer en un formalismo estructural. El proyecto que se atiene exclusivamente a este formalismo se acerca peligrosamente a la muestra artesanal.”

(Fonati, p.26)

A matriz espacial das telleiras é formada polo forno, o palletes, e liñeira que son as construcións principais e, a eira, as pías e as casetas, que son as construcións auxiliares. Neste estudo analizarase a matriz espacial partindo das construcións tanto principais como secundarias que se atopen no día de hoxe, facendo tamén unha comparación con unha telleira con todas as súas construcións. Estudarase a matriz espacial, para identificar a tipoloxía de matriz máis común nas diferentes telleiras para poder salvagardar e conservar.

**3. As telleiras,
contextualización
xeográfica e histórica**

3. As telleiras, contextualización xeográfica e histórica.

Cando se busca no dicionario a palabra telleira atopase a seguinte definición “fábrica de tellas”. É normal que coñezamos as chemineas como un referente de este tipo de construción.

A orixe filolóxica do termo telleira estaría no vocábulo abundancial latino “teglaria”, que sería algo así como “establecemento industrial onde se fabrican tellas”, admitindo frecuentemente na nosa toponimia a vacilación ou alternancia das formas de telleira e tilleira.

As telleiras son industrias artesanais do barro, establecidas en Galicia dende moi antigo, coñecidas no Salnés e o Rosal co nome de cabaqueiras. Aínda que están espalladas por toda a Galicia, a súa localización dábase en zonas ricas de barro, a súa materia prima fundamental, escaseando nos lugares nos que o seu produto non tiña un uso xeneralizado, como ocurría onde abundaba o xisto.

As telleiras son instalacións onde, mediante a manipulación e cocción do barro máis basto, se fabricaban tellas curvas e, en tempos máis actuais, tixolos.

Si se consulta calquera traballo sobre etnografía galega comprobase que as telleiras son cuestións secundarias. Deste tipo de construcións consérvanse actualmente moitos dos seus elementos arquitectónicos máis característicos, e tamén as memorias e lembranzas do oficio e unha ampla tradición oral.

Aínda así identifícanse varias referencias ás telleiras galegas nos estudos de: Caamaño Suárez, (2003) e De Llano (1983); nos concellos pontevedreses do Salnés, Leito et al., (1993); do Rosal, Trigo Díaz, (2001); do Baixo Miño, Vereá Castelo, (2001) e da provincia da Coruña de Ares, Ladra, (2006).

Si se observa a bibliografía relacionada cos oficios tradicionais, o panorama non muda moito, xa que se atopa pouca información: os telleiros, ou foron olvidados totalmente (Vázquez, 1996; López, 1999) ou chegaron a merecer algunha reseña (Lorenzo, 1983; Fidalgo, 2001).

Onde si reciben certa atención a cultura dos telleiros foi nos estudos de carácter filolóxico, pois estes artesáns chegaron a desenvolver en certas zonas do país un peculiar latín ou xerga propia do oficio. Así non son poucas as referencias que se atopan deste tema (Álvarez, 1965; Muñoz, 1972; Leiro et al., 1993; Trigo, 2001; González Martínez, 2002; Trigo Díaz, 2001; Tamuxe, 1999)

Actualmente o coñecemento das telleiras galegas amosase como unha realidade dispersa e fragmentaria. As telleiras coñécense actualmente como establecementos industriais vernáculos de orixes cronolóxicos e culturais incertos no país, aínda que terían un antecedente histórico na introdución da tella ou tixolo por parte dos romanos. Actualmente só se coñece un forno de tella romana e atópase no campamento da Ciadella no Sobrado dos Monxes na Coruña.

Na telleira ten lugar un proceso de diferentes labores, empregando técnicas moi semellantes ás dos romanos: extracción do barro, diversas etapas de traballo para a elaboración das tellas e, por último, a cocción.

Non existe un estudo global sobre as telleiras galegas e por tanto carecen dun inventario básico que recolla o seu número, localización, estado de conservación, perspectivas de futuro. Este estudo será realizado nas telleiras da provincia de Pontevedra, para ter unha referencia máis ampla sobre elas. No ano 1912 case todos os concellos tiñan a súa telleira (Mariño, 2000, p.220). Son cuantificados máis de cento vinte mostras coñecidas (Trigo, 2001, p.245), o que demostra a importancia que debía ter o oficio na época.

A industria vernácula localizábase en puntos da xeografía determinados pola cercanía de materia prima, de barro. A propiedade das telleiras normalmente era individual, véndose rexistradas fiscalmente no ámbito das actividades industriais.

A telleiras fornecíase de barro de varias maneiras, aínda que sempre que fora posible a industria localizábase en sitios próximos a xacementos del. Cando era así, extraíase o barro facendo pozos e transportábase ata a eira en tinas ou carretas e, se a distancia era grande, en carros. Nalgúns lugares do Salnés, na enseada do río Umia, o barro obtíñase do fondo do mar

mediante enxeños chamados caixonadas, recintos que preservaban o acceso ó barro dispoñendo así de máis tempo que o permitido polas mareas. Pola contra, para fornecerse as do Rosal, traíano en lanchas dende a ría de Arousa. As de Redondela obtiñan o barro da ría de Vigo.

A actividade laboral en contextos artesanais é case sempre de marcado carácter estacional, con forte dependencia das condicións atmosféricas dadas en cada momento.

Como refire Torres:

“Con barro, auga, aire e llume, elementos primixenios, fabricaban a man o seu pan. Oficio durísimo, sen apenas pausas, de estrela a estrela, que desapareceu coa industrialización e as fábricas cerámicas.”

(A Xanela, 2001, p.19)

Pouco a pouco estas industrias artesanais foron desaparecendo dando lugar a grandes fábricas de cerámica, o que propiciou o abandono de estas construcións e o seu actual estado.

3.1. Localización dos edificios

A modo de introdución, pódese dicir que as zonas nas que se localizaba un maior interese e dedicación á actividade e con unha cantidade maior no número de ingresos, localizábanse cerca dos núcleos urbanos, onde a demanda dos materiais producidos por estes establecementos era maior. Compróbase no mapa nº1 realizado a partir de datos recollidos no Catastro da Ensenada por Verea Castelo, que, a mediados do século XVIII, este oficio artesanal rural, a pesar de estar disperso, aparece concentrado, na súa maioría, ó longo da fronte atlántica, é dicir, en núcleos rurais próximos á costa e de maior concentración de poboación en Galicia.

Fig.1 – Establecementos telleiros en Galicia (Mediados do século XVIII)

Nas provincias galegas orientais, Lugo e Ourense, o oficio tiña menor presenza xa que nesa zona domina o xisto e as cubertas de lousa.

Aínda que a materia prima é un dos factores de localización máis importantes para a instalación de este tipo de construción, coa razón de economizar os gastos e o traballo do transporte do barro, foron outros os factores que provocaron a proliferación destas instalacións nas mencionadas zonas. A existencia do barro nunha zona non implicaba o aparecemento de unha instalación de tellas, sempre debían existir outros factores: un amplo mercado e un fácil transporte, factores que se atopan sobre todo na costa, onde a mesma vez se situaban os núcleos urbanos máis importantes e dinámicos.

No longo da historia de Galicia van aparecendo máis construcións deste tipo debido ó aumento de poboación de estas zonas costeiras e con este, o aumento da demanda de material.

Para abrir un establecemento destas características os telleiros non requirían de ningún tipo de inversión (agás o aluguer do terreo e os materiais para construír o forno) o que posibilitase as continuas aperturas de pequenos establecementos nos lugares de máis demanda.

O tempo evolúe pero os mesmos factores de localización dos establecementos mantéñense nos séculos seguintes. Nos mapas nº 2 e nº 3 realizados obsérvase o claro aumento de establecementos. Nas provincias da Coruña e Pontevedra unha pequena aglomeración de este tipo de construcións.

Nalgúns casos estes establecementos estaban localizados en cidades pero, realmente facían en concellos rurais próximos. Debido as súas características, estas instalacións non podían localizarse en zonas urbanas, debido a varias razóns; un amplo espazo necesario para a fábrica, as construcións auxiliares e os xacementos de arxila; as molestias e o perigo da propia actividade debido os fumes dos fornos e as barreiras para extraer arxila. Sempre existiron unhas certas condicións cando se trataba a abertura dun establecemento telleiro tanto para a localización urbana como rural.

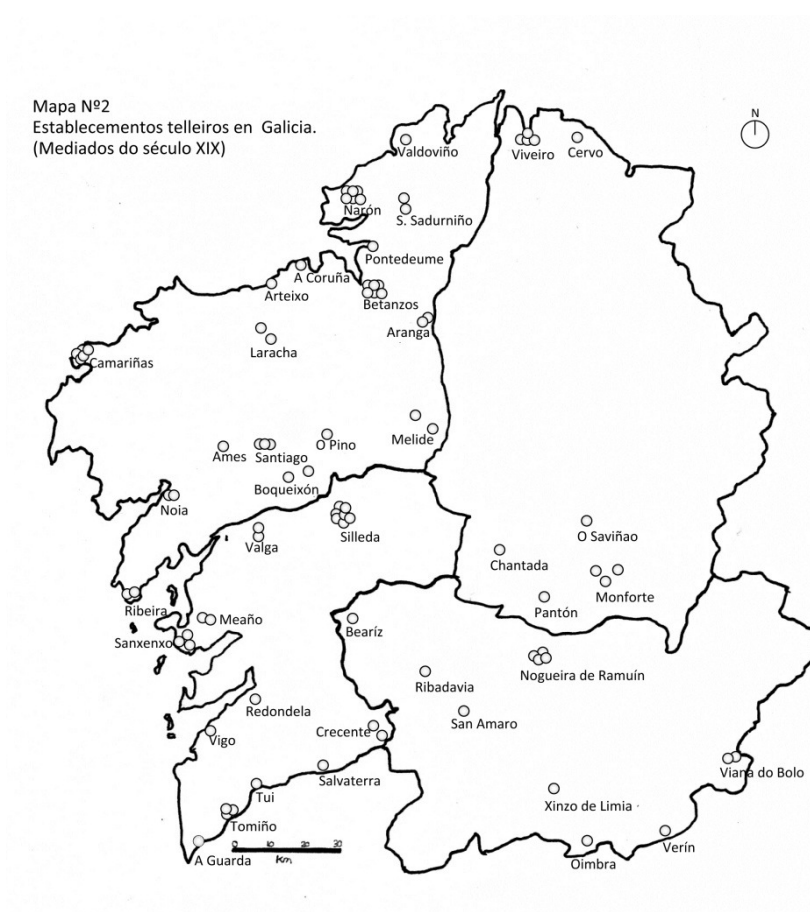

Fig.2 – Establecementos telleiros en Galicia no século XIX

Ó longo do século XX, as melloras do transporte e das redes viarias implicarán cambios para estes establecementos. A localización destas industrias cara a materia prima e as zonas consumidoras segue a ser fundamental, pero o avance dos medios de transporte permiten unha menor dependencia. O camión facilitará o aprovisionamento de materia prima e o reparto da produción. Nas telleiras de maior produción o uso do camión suplantarán ó carro.

Actualmente, o proceso de fabricación esta totalmente automatizado, o que facilita o seu transporte e venda a lugares afastados. Debido a estes avances a materia prima deixa de ser un condicionante para a localización de estes establecementos. E por iso de poden localizar en diferentes paraxes.

Mapa Nº3
Establecementos telleiros en Galicia.
(1º Terzo do século XX)

Fig.3 – Establecementos telleiros en Galicia no século XX

3.2. Diferentes espazos e o construcións das telleiras.

Espazos e construcións principais

As telleiras forman conxuntos arquitectónicos singulares, estas construcións constaban de varias partes diferenciadas en función da súa utilidade, cunha disposición variable que xiraba en torno a un elemento central, o forno, arredor do que se distribuían o pallete, a eira, as pías, as casetas... e outros elementos como os embarcadoiros nos casos das que se situaban a beiramar.

Fig.4 – Interior da caldeira

Fig.5 – Interior do forno

O forno: era o elemento principal da construción, aínda que se poden atopar diferentes tipos en canto a súa estrutura, tamaño e elementos de construción todos tiñan en común:

A planta cadrada ou lixeiramente cuadrangular. Unha estrutura prismática ou tronco-piramidal, que se dividían en 2 zonas: unha parte soterrada, a caldeira ou cámara de combustión; e outra que arranca desta e alcanza sobre ela que sería o forno propiamente dito ou a cámara de cocción.

Segundo González Martínez, o tipo de forno máis usado era o denominado “forno de pozo” pola súa fácil construción ademais de permitir unha sobrecarga cando a demanda o requiría (2002, p.13).

Para construír a caldeira aproveitábase un desnivel, corte no terreo ou facíase unha escavación que se rodeaba de pedra e se recubría interiormente de material refractario, a vestidura. Partindo das paredes construíanse uns arcos a base de ladrillo que se xuntaban no centro apoiados nunha viga ou parede mestra, o potro, e dende este e sobre os arcos tendíanse outras vigas menores que en conxunto formaban un emparrado chamado rede ou criba.

Fig.6 – Boca do forno

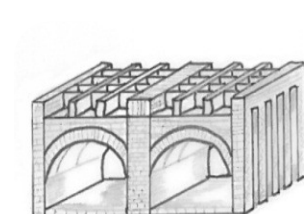

Fig.7 – Estrutura da caldeira

A caldeira comunicábase coa liñeira por unha porta, a boca, de pequenas dimensións, utilizada tanto para alimentación de combustible como para a retirada da borralla e o control da cocción.

Sobre a caldeira, apoiándose na súa mesma cementación e aproveitando as mesmas paredes constrúese unha cámara coas paredes exteriores feitas de materiais variables segundo o entorno: pedra en grandes bloques ou

cachotes, seixos do río... asentados en seco. Xeralmente as paredes son dobres cunha anchura variable superando os dous metros a ras do chan e máis estreitas na parte superior e entre a exterior e interior énchese con materiais de menor calidade: cachotes mesturados con barro. O interior da cámara do forno está revestida con material refractario, ladrillo ou nalgún caso tella con barro, a vestidura, que podía mantela mesma forma do exterior ou variala transformando o interior nun cilindro ou tronco de cono para dar sustentación ás bóvedas ou chemineas.

O forno comunícase polo exterior polas portas, xeralmente dúas dunha anchura da altura total das paredes do forno; estas poden estar situadas unha fronte da outra ou en ángulo, unha delas dá ó interior do pallette ou cuberto, a porta de encanar, que se utiliza para cargar o forno, e outra ó exterior, porta de desencanar, para descargalo. Esta última está permanentemente pechada con ladrillo e só se abre no momento de utilizala.

Nunha das paredes laterais externas leva uns chantos de pedra que permiten o acceso á parte superior do forno para dende alí poder controlar a cocción. Nalgúns casos os fornos eran de tamaño máis pequeno e menos sólidos, construídos a base de varias paredes de ladrillos superpostas, por esta razón non aguantaron o paso do tempo e acabaron en ruínas.

Na parte superior os fornos rematábanse de varios xeitos: podíanse deixar abertos, e enriba desta abertura montábase unha cuberta provisional formada por unha estrutura de madeira apoiada sobre fileiras de ladrillos e restos de tellas, que se desmontaba para cocer. Noutros casos esta cuberta montábase de xeito máis permanente sobre uns postes de pedra de varios metros de altura para evitar que se danase pola calor da cocción. Tamén aparecen fornos que se pechaban cunha cheminea ou cunha cúpula feita de ladrillo nos que se deixaban uns furados ou ventanucos para vixiar a cocción e que se tapaban en caso necesario. Nos casos de cúpula levaban un tiro subterráneo cunha cheminea auxiliar situada a unha certa distancia.

Cando era necesario nos fornos abertos podía ampliarse a capacidade da cámara de cocción, levantando enriba paredes con varias fías de ladrillo, e

Fig.8 – Estructura interior cilíndrica

Fig.9 – Portas exteriores do forno

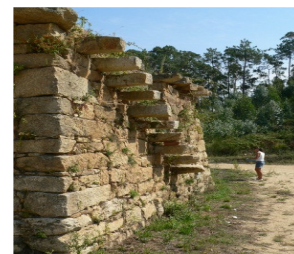

Fig.10 – Escadas de acceso superior

Fig.11 – Ventana da cúpula

Fig.12 – Lousas da cobertura

nos casos en que o forno era de escasa altura, construíase a propia cámara dispoñendo uns bloques de barro especiais.

A parte alta do forno estaba rematada con lousas de pedra máis anchas que permitían andar por enriba e controlar a cocedura. Nalgúns casos protexíase cunha parede de ladrillo.

Unha telleira podía incluír un ou varios fornos, ó redor dos cales se organizaban as demais instalacións. Referente o tamaño e a capacidade destes fornos tampouco se posúen moitos datos. Medidas documentadas dun forno só se atoparon de un, xustamente na comarca do Salnés, en Meaño, de 1814, onde se referenciaba que posuía unha altura de 4,20 metros de altura, 3,70 de longo e 2,50 metros de ancho, formando así unha planta rectangular. González Martínez a hora de escribir o seu libro anota unhas medidas próximas dos fornos empregados na segunda metade do século XX: “de unos tres a cuatro metros de lado, por unos cinco o seis de alto” (2002, p.33).

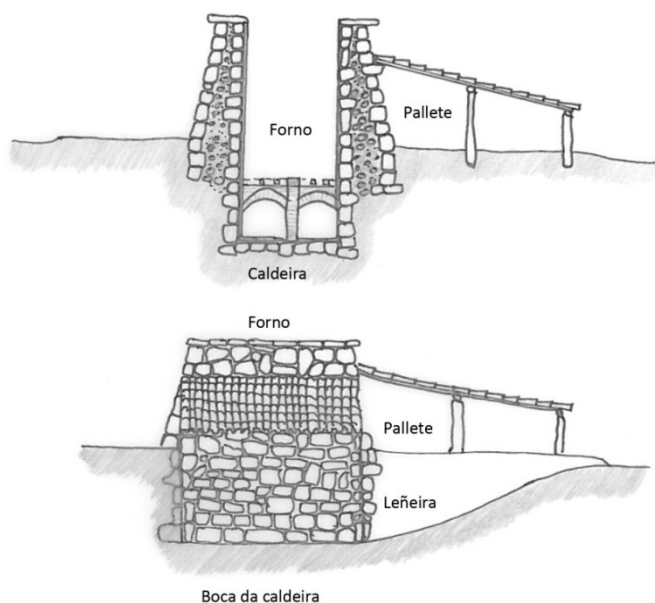

Fig.13 - Esquema do forno

O pallette ou cuberto: rodeaba o forno por dúas ou tres caras, o pallette era unha estrutura de madeira cuberta con tella e soportada por uns esteos de pedra ou ladrillo no exterior e de madeira no interior, de pouca altura e lixeiramente elevado sobre o terreo, que se apoiaba nas paredes do forno. O pallette podía ser totalmente aberto ou estar pechado con propios materiais amoreados, con ladrillos asentados deixando espazos para a ventilación ou con pedra.

Esta estrutura dálle ás telleiras a súa fisionomía propia que as fai diferentes de calquera outro tipo de construción do entorno, aínda que se poden atopar pallettes rectangulares tamén. A función do pallette era a de almacén do material seco antes da cocción ou material cocido á espera da venda ou distribución.

A liñeira: pegada tamén o forno e continuando na maioría dos casos a estrutura do pallette, do que se separa cunha parede de ladrillos ou pedra, co piso en desnivel ata chegar á altura da boca do forno, atópase a liñeira, espazo no que se almacena o material de combustión e que serve de habitación para a persoa encargada da cocción durante o tempo que dura esta.

Espazos e construcións auxiliares

A eira: espazo plano que rodea á telleira, servía de obradoiro. Atopábase dividida en dúas partes: a eira propiamente dita, zona onde se realizaban as diferentes tarefas previas ó cocido no forno e a praza, parte da eira onde se amoreaba a leña. O piso da eira debía ser duro e liso, debido a que era onde se colocaba a tella e o ladrillo para o seu secado. Feito a base de capas de barro pisado con auga e ben nivelado.

As pías: escavacións circulares de pouca fondura ás veces rodeadas de pedra e ultimamente con cemento, nas que se amolecía e amasaba o barro. Normalmente había dúas por telleira para poder traballar continuamente, mentres se usaba o barro dunha amolecía ou amasábase o da outra. As pías situábanse próximas á auga, no caso das telleiras da comarca do Salnés. O encargado da tarefa era o pieiro ou amasador empregando como axuda un cabalo ou unha parella de bois os que guiaban atados por unha corda.

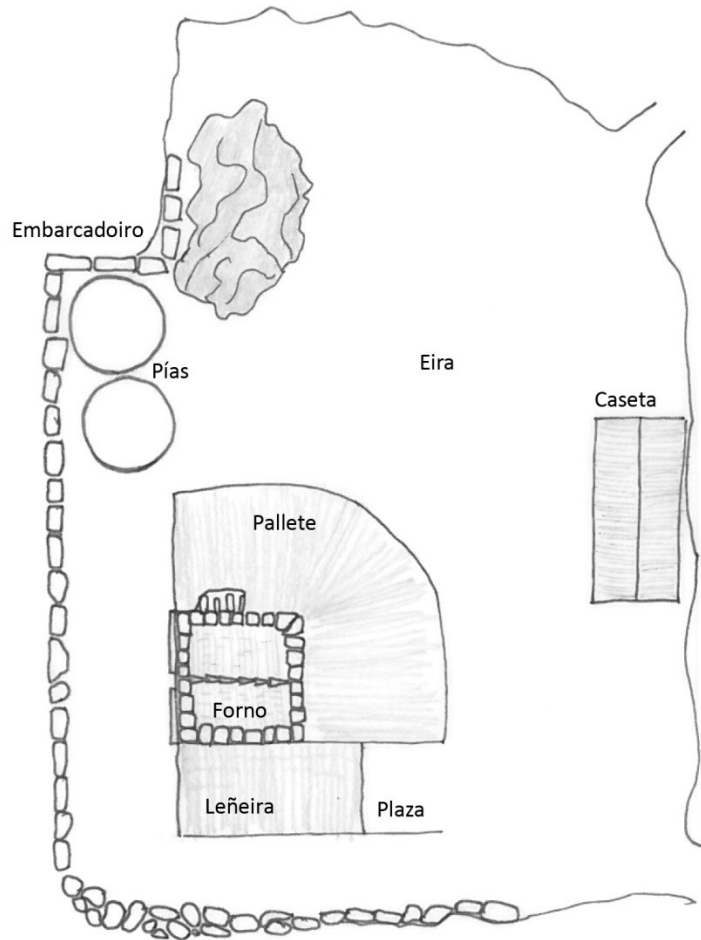

Fig.14 – Esquema dunha telleira

Casetas ou chabolas: construcións feitas nun extremo da eira, de tamaño, estrutura e consistencia variables, que dependía da cantidade de persoas, material e tempo que estivese traballando. Podíanse atopar dende fráxiles estruturas de casqueiros, de parede a base de terróns con tellados de xesta, ata casas de pedra con habitacións, forno de coce-lo pan e distintos tipos de almacéns e cortes.

Nas telleiras do Salnés, situadas a beiramar, construíanse embarcadoiros, recheos rematados en valos ou escavábanse canles para permitir o atraque dos barcos empregados para o transporte do material.

Os estanques ou fontes de auga: a auga é xunto co barro un dos elementos esenciais para á elaboración da tella e ladrillo, necesaria para o amasado do barro na pía. Polo xeral os telleiros non tiñan problema polo seu abastecemento, xa que a localización das telleiras eran zonas pantanosas, encharcadas ou preto de beiramar.

As construcións auxiliares: ademais das construcións citadas, existían outras auxiliares que daban servizo á propia telleira como os diferentes cubertos que empregaban para gardar o material cru ou cocido, as ferramentas, combustibles ou cortes para os animais.

Fig.15 – Tella de canaleta e de canal

3.3. Materiais producidos

O produto principal elaborado nestes locais era a tella, razón do nome polo que se denominan estes establecementos. Existe unha ampla variedade segundo a forma ou a procedencia. A tipoloxía que predominaba nas telleiras galegas era a tella curva ou árabe que se denominaba como tella do país. Os inicios deste tipo de produto relaciónanse coas antigas civilizacións de Asia de onde pasaron para Exipto e dende alí estenderíanse a través das culturas grega e romana, ós pobos do Mediterráneo e ós árabes, logrando así estenderse por toda Europa. A tella do país posúe unha forma moi sinxela, unha peza curva de forma acanalada e semicónica de bases desiguais, debido a que a parte exterior do seu extremo menor, encaixe na parte interior do extremo maior. Ofrecen facilidades para desaugar os tellados xa que son colocadas encaixadas no sentido da circulación das augas.

As diferentes clases de tellas que se facían a man, son:

Tella de canaleta: de 50 cm de longo, de uso común para os tellados.

Tella de cume ou canal: máis ancha ca anterior e que se usaba para remates dos tellados.

Tella pequena: modelos máis vello cos anteriores e de menores dimensións que nos últimos anos xa non se facía.

As partes das tellas son:

Fig.16 - Baldosas

- 1.Frenteira ou frentaleira
- 2.Boquilla
- 3.Clave ou lombo
- 4.Varilla
- 5.Gabilán

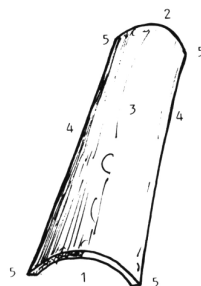

Fig.17 – Partes da tella

Outras pezas que se elaboran nestes establecementos pero de menor saída comercial eran as baldosas e o ladrillo, sobre todo o macizo. Os seus principais difusores en España foron os romanos e os árabes. Os romanos

que nas súas leixións contaban con ladrilleiros e oleiros, espallaron este tipo de industria ó longo do seu Imperio. Pero foron os musulmáns, os que sentiron unha gran predilección por este tipo de material.

Ata principios do século XX a produción do ladrillo era reducida debido a que o material máis empregado na construción das vivendas galegas era a pedra. Pero esta situación muda co paso do tempo, na centuria seguinte o ladrillo xeneralízase como material de construción. A produción industrial do ladrillo comezará a partir de finais do século XIX e en Galicia a súa masificación aínda será despois.

A pesar de contar con un gran número de industrias telleiras espalladas por Galicia, a produción será moi modesta ata a incorporación da mecanización dos establecementos a partir de mediados do século XX. A industria telleira non podería abastecer a toda a rexión e tiñan uns niveis baixos de produción debido a varios factores: sistema de fabricación manual, estacionalidade da man de obra, reducida dimensión dos establecementos, ausencia de investimento, deficiente rede viaria e nulos medios de transporte.

Realizábanse dos tipos de ladrillos, os macizos e os de buratos. Os ladrillos macizos son:

Chamote ou recto: en forma de prisma rectangular; é o máis antigo e sinxelo dos que se fabricaban.

De volta: de lados curvos. Usábase para facer paredes de fornos, chemineas, etc.

De doela, arco ou cuña: con forma de cuña con diferente abertura nas caras. Usábase para facer arcos.

Os ladrillos de buratos son:

De piorno ou cabazo: ladrillos de forma rectangular con buratos alongados ou cadrados postos en ringleiras máis abertos na cara de fóra. Facíanse dous modelos; un con dúas filas de cinco buratos cadrados e outro cun risco alongado central e uns saíntes nas esquinas, que ó xuntar dous ladrillos facían un novo risco.

Fig.18 – Ladrillo recto

Fig.19 – Ladrillo de volta

Fig.20 – Ladrillo de cuña

Fig.21 – Ladrillo de piorno

Nove ou borgoña: con forma de prisma rectangular. Os buratos deste ladrillo son tres e atrávesano ó longo, usábase para a construción de paredes.

Servís ou rasilla: igual que o anterior pero máis fino

A produción se centraba na fabricación de tellas elaborando os demais materiais en menor medida (ladrillos e baldosas).

3.4. O traballo na telleira e as ferramentas

O traballo na telleira comezaba no mes de abril e duraba ata outubro dependendo do tempo. Debido a que todos os traballos facíanse na eira o ar libre e precisábase de bo tempo durante o inverno permanecían inactivas.

Os homes da cuadrilla facían vida nas casetas mentres duraba a tempada, só ían a casa en contadas ocasións. Cando as mulleres tamén traballaban na telleiras pola tarde ían para casa. Nas casetas dispuñan do imprescindible para sobrevivir os meses de traballo que estaban alí, os de primavera e verán. Había cortes para os cabalos, unha cociña con forno para cocer o pan e unhas tarimas que era onde descansaban. Estas casetas eran de dimensións reducidas e servían tamén de almacéns para as ferramentas durante os meses que a telleira non traballaba.

A cuadrilla ou equipo de traballadores estaba formado por cinco persoas, e cada un especializado nunha función específica:

Pieiro ou amasador: engardado de amasar o barro na pía.

Carretilleiro: encargado de levar o barro da pía ó oficial e de transportar o material da eira para o pallete nas carretas.

Oficial: responsable da elaboración do material.

Tendedor: levaba as tellas dende o banco ou máquina ata a eira para poñelas a secar. Para esta función empregábanse sempre rapaces novos porque tiñan que estar movéndose todo o tempo dun lado para outro e baixándose para tender as tellas na eira.

Cocedor: encargado de vixiar a cocedura do material no forno.

Serviceiros ou asentadores: axudaban un pouco a todos os demais en diferentes traballos. Algúns oficios eran fixos, coma os dos oficiais, tendedores e pieiro. Os outros cambiaban segundo as necesidades.

Extracción do barro:

Antes de empezar co traballo de elaboración hai que dispor de materia prima, o barro. Podía ser extraído polos propios telleiros cando había barreira próximas ou ser subministrado por persoas que se dedicaban a ese

traballo en particular. As barreiras podían ser propiedade dos telleiros, comunais ou arrendadas.

Cando había barro nas proximidades este sacábase facendo pozos con eixadas e picochas ou cavadores transportándoo ata a eira en tinas e carretas, ou en carro si a distancia era moi grande. Cando as pozas eran moi fondas practicábanse rampas ou escadas nas paredes para subir o material. Cando se xuntaba auga nas barreiras sacábase cos cabazos e achicábase con bombas de man movidas por dúas persoas. Neste traballo de extracción do barro tamén traballaban as mulleres transportando as tinas na cabeza.

Na comarca do Salnés o barro extraíase do fondo do mar aproveitando para iso os períodos de baixamar. As condicións provocadas pola brevidade da baixamar facían que o traballo fose duro e arriscado, e para poder traballar durante máis tempo ou en zonas con algo de auga enxeñáronse outros métodos como o uso das caixonadas.

Primeiro marcábase a zona onde había barro. Isto facíano os marcadores, xeralmente o día anterior, coa axuda da cala que introducían no substrato e cravaban completamente para sondar a calidade do material, que coñecían polos restos que se apegaban á punta e situando unhas marcas con estacas espetadas. Ó debalar o mar o equipo de homes preparaba a zona espetando a caixonada con grandes mazos e rodeada de lama para que se mantivese firme e non entrase auga. O primeiro traballo era extraer a lama ou fango da parte superior ata chegar ó barro limpo e despois facendo talladas coa axuda da picocha ou cavador cortaban os bloques de barro pañóns ou lingotes e transportábanos de man en man ata o barco, ou no caso de ser pezas pequenas ou barro desfeito en cestos.

Este traballo era moi duro dado que tiñan que traballar moi rápido para aproveitar a marea e sacar a maior cantidade de barro posible. Os que se dedicaban a esta tarefa eran os homes fortes e ás veces os mesmos lancheiros que se encargaban de distribuír despois o material polas telleiras en barcos de 20/30 toneladas. As clases de barro coñecíanse pola cor e orixe ou pola calidade dependendo da liga e das impurezas.

Preparación do barro:

O barro que estaba amoreado picábase con eixadas. Logo botábase nas pías engadíndolle auga para amolecelo coa axuda dun cabazo. O pieiro só, ou coa axuda dun cabalo sobaba ben o barro a ta que estivese ben amasado e collese liga. O barro pisábase dando voltas continuamente no mesmo sentido e de vez en cando dábaselle unha volta botándoo das beiras par ao medio para conseguir un amasado uniforme.

Nalgúns casos peneirábase previamente e a medida que se amasaba sacábanse as pedras que levaba polo medio cardeniles.

Hai uns corenta anos empezaron a utilizarse uns muíños que se movían á man e máis recentemente con gas-oil.

Unha vez amasado o barro, o carreteiro levábao para o medio da eira nunha carreta e amasábase de novo nunha morea coa axuda do sabre ou ferro. Acoitelábase ben o barro dando voltas arredor del ata que quedaba ciscado. Logo volvían a amorealo e repetían de novo o traballo varias veces. Ó barro amasado despois deste proceso chamábanlle a a mudada. Unha vez feita a mudada e co barro no seu punto pasábase á elaboración, seguindo distintos pasos segundo fose para tella ou ladrillo.

Traballo da tella:

Á man: o elemento principal para a elaboración manual da tella era o banco, soporte dos elementos imprescindibles para o traballo. O oficial era realizaba este traballo.

Estendía no banco unha pouca de terra para que o barro non se apegase, colocaba a gradilla e enchíaa cun puñado de barro que collía da mudada roleando ben coas mans para que se estendese uniformemente. A continuación pasáballe o raseiro para retirar o barro que sobrara e rematar a compatación do material; ó barro sobrante ó pasar o raseiro chamábanlle cagallos. Despois de corrido ben o barro pola gradiña arriba dabáselle o bruñido coa man esquerda mollada no baño (barro moi fino mesturado con moita auga) para alisar ben a tella, tapar ben os poros e darlle un mellor acabado.

Feito isto, o oficial pasaba a tella de gradilla ó formal que lle presentaba o tendedor arrimándollo ó banco e sosténdoo na man mentres o oficial botaba unha pouca terra en po sobre el para que a tella non se apegase e depositaba a prancha de barro desprendéndoa do formal. Algúns oficiais dábanlle o bruñido neste momento.

O tendedor levaba a tella enriba do formal para a eira á que previamente se lle pasaba o rolo para alisala, e con moito coidado para non estragar os gabiláns (as esquinas das tellas) sacábaa e completaba o acabado en sete fases:

1. Man de dentro: pasando a man polo lado próximo a el.
2. Man de fóra: pasando a man pola parte externa. As mans de dentro e de fóra tiñan por finalidade apoiar os gabiláns e varillas no chan.
3. Informe de fóra: dándolle cos cotelos ó longo das varillas.
4. Informe de dentro: pasándolle ó longo das varillas coa parte de dentro da man.
5. Afrouxar: golpe seco para soltala do formal.
6. Clave: pasándolle a man por riba, ata a metade dende a frenteira cara á boquilla.
7. Man do lombo: pasándolle a man por enriba, ata a metade, dende a boquilla cara á frenteira.

Moitos telleiros neste proceso de formar as tellas deixaban as súas marcas pola diferente maneira de pasar os dedos nas tellas.

Unha vez desprendida a tella do formal deixábase estendida no chan da eira a secar. A distribución facíase procurando ocupar o menor espazo posible e deixábanse a secar todo o día. Cando estaban medio secas embrazábanse poñéndoas de pé en grupos apoiadas nunha de escora.

O tendedor adoitaba ser un rapaz novo que estaba todo o día en movemento facendo viaxes do banco á eira e da eira o banco co formal na man; este era ademais un traballo de habilidade e precisión xa que del dependía o resultado final das tellas.

Cando as tellas se deformaban ou rompían levábanse de novo para unha morea de barro. Unha vez secas almacenábanse no pallette á espera de xuntar suficiente cantidade para unha fornada. A cantidade de tellas por xornada que facía un equipo de oficial e tendedor eran entre 2.500 e 3.000 tellas.

Tella de máquina: o barro previamente amasado na pía introducíase no depósito, recipiente en forma tronco-piramidal invertida onde de moía coa axuda dunhas aspas. Logo pasaba a outro recipiente cilíndrico no que xiraba un parafuso sen fin que co seu movemento presionaba e desprazaba a barra cara adiante ata a boquilla; esta é unha peza de ferro cun furado axeitado á forma e tamaño da tella ou ladrillo a realizar. O barro saía nunha forma continua, barra, deslizando sobre o carro de cortar e a medida que se desprazaba íase cortando ó longo cun arame colocado á saída da boquilla e de través cun dispositivo de arame que manexaba manualmente. A parte de arriba da masa recollíase co formal e pasábase pola rebarbadora para darlle a forma definitiva da tella.

Os restos de corta a barra e da rebarbadora volvíanse a meter na amasadora, o mesmo que as tellas malformadas ou que rompían ó trasladalas.

A continuación do proceso era a mesma: transporte das tellas no formal para tendelas na eira. Ás veces usábanse a carreta da tella para transportar varias dunha vez dende o cuberto da máquina ata a eira.

Estas tellas non levaban baño aínda que algunhas veces dáselle unha vez secas dentro do pallette antes de metelas no forno.

O traballo no forno: unha vez que se tiña feita e seca a cantidade de tella axeitada á capacidade do forno preparábase este para cocer. Antes de cocer preparábase a caldeira do forno dándolle unhas pinceladas de barro con area e auga ós arcos e ó potro para que o lume non os estragase.

Antes de empezar a encher o forno colocábase unha capa de ladrillos colocados de canto e deixando ocos entre uns e outros. Cubríanse así todo o fondo do forno por enriba da rede e despois, usando tamén ladrillos na

mesma posición facían a cruz colocando ringleiras de ladrillos que dividían o forno en catro cuarteiróns.

Isto facíase comunmente para facer a tella porque debido á pouca resistencia que tiña posta de pé podía romper e os ladrillos ó ir máis separados facían de tiro. Ultimamente, ó non ter produción de ladrillo facíase só con tella, incluída a cruz. En cada cuarteirón facíase unha canoneira con dúas tellas postas unha contra a outra formando círculo para facer de tiro para o lume.

Para encher o forno (encañar) vanse pasando as tellas entre varios traballadores de man en man en grupos de 6 a 8 e colocadas do mesmo xeito ata chegar ó último que será o encargado de asentalas no forno. Este traballa descalzo para non romper as tellas que ó estar crúas son fráxiles, e vai enchendo os cuarteiróns alternando grupos de tella de boquilla e de frenteira para que se completen e asenten ben as filas. Outro especialista vai poñendo cachos de tellas cocidas entre as tellas sen cocer a xeito de cuñas para que queden as filas ben asentadas e verticais. Nunha fornada podían entrar, dependendo da capacidade do forno ata nove filas de tella (30.000 a 50.000).

A medida que se encañaba íase tapando a porta do forno con ladrillo cocido e ó final, por enriba das tellas bótase salón (terra do fondo da caldeira a base de barro seco) e cubríase con cachos de tella ata rente da boca. No caso de que a telleira non tivese cheminea ou cúpula desmontábase o tellado para que non se queimase a estrutura de madeira e respirase ben o lume.

Despois prendíase lume na caldeira usando como combustible leña. O proceso de cocción ou cocedura duraba de 6 a 8 días, dependendo do tipo de barro; o fino precisaba de menos tempo e temperatura. Comezábase cun lume moi frouxo para facer desuar a tella. Este era o momento máis delicado da cocción porque ó perder a humidade a tella vólvese fráxil e pode afundir a fornada. Un bo cocedor tiña que saber ben o punto ou tempero, experiencia que conseguía a base de observación dos cambios de cor a tres días, dependendo do tipo de barro. Despois o forno entraba en calda,

aumentábaselle a temperatura con lume forte ata que chegaba arriba; a continuación, segundo a mingua do material dábaselle templa, mantendo a temperatura no máximo durante un tempo e por último a baixa diminuindo pouco a pouco a calor ata deixar arrefriar, para evitar a contracción violenta do material.

O cocedor coñecía o estado da cocción mediante a vixilancia continua dos tiros ou a sequidade da capa de salón colocada enriba das tellas no remate do forno. Controlábase de varios xeitos: empuxando a leña á zona desexada da caldeira coa axuda da forcada, abrindo e pechando os tiros e ás veces rompendo parte da rede.

Ás veces a cocción era máis laboriosa por producirse imprevistos ou accidente: entupir un cuarteirón, envernizarse ou afundirse porque rompían as tellas, por exemplo no caso dunha tronada ou movemento brusco.

Unha vez frío o forno empezábase a desencanar para o que se abrían as postas. A tella cocida almacenábase no pallete ata que a viñan buscar os compradores, ou mesmo na eira.

Aparellos e ferramentas:

Picocha ou cavador: constituído por unha peza de ferro case rectangular longa e estreita lixeiramente afiada na zona de corte situada nun dos lados estreito, e no oposto ten un ollo no que se introduce un mango de madeira cilíndrico. Usase para cortar e arrancar material nas barreiras.

Fig.22 - Picocha

Tina: recipiente de madeira de forma tronco-piramidal cadrada coa base máis estreita e pechada e a ancha aberta. En dúas caras opostas e preto da boca leva uns furados polo que se pasa un anaco de corda que fai de asa. Usase para transportar materiais tanto nas barreiras como no resto dos traballos.

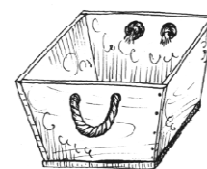

Fig.23 - Tina

Mazo: martelón formado por un cilindro de madeira de grandes dimensións unido a un mando tamén de madeira. Usábase para espetar na lama as táboas e puntóns de caixonadas que delimitaban a área onde se ía realizar a extracción do barro.

Fig.24 - Mazo

Cala ou calador: variña metálica, cilíndrica, rematada por un lado en punta e polo outro nunha asa que sería para introducila no terreo. Usase para buscar o barro debaixo da lama e da auga. Os marcadores sinalaban e delimitaban as zonas onde había barro de calidade para realizar posteriormente a extracción.

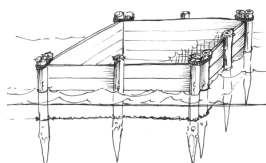

Fig.25 - Caixonada

Caixonada: recinto de catro caras aberto por arriba e por abaixo, construído con táboas e puntóns de madeira de eucalipto e nos derradeiros tempos con chapas de ferro. Usábase para delimitar a zona de extracción impedindo que entrara auga na mesma.

Fig.26 - Eixada

Eixada: peza de ferro de forma case cadrada ou lixeiramente rectangular cunha beira afiada para cortar e na oposta, de vértices redondeados, leva o ollo onde se introduce o mango cilíndrico de madeira e de lonxitude variable en función da persoa que o use. Usase para arrancar e cortar en pequenos bloques pañóns de barro da morea da eira e botalo nas pías; para sacalo das pías para a carreta, etc.

Macico: aparello formado por un corpo cilíndrico de madeira de 10cm de diámetro e 30 cm de longo unido a un mango longo. Usase para desfacer os pañóns de barro antes de botalos a amolecer na pía.

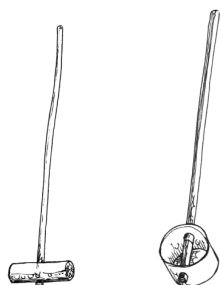

Fig.27 – Macico e cabazo

Cabazo: recipiente de latón de forma cilíndrica de 20 a 25 cm de diámetro e de 25 a 30 de altura, atravesado por un mango de madeira de aproximadamente 1.5 metros de longo. Usase para coller ou sacar auga de pozos pouco fondos, engadir auga nas pías de amolece-lo barro, retirar auga que se xuntaba nas barreiras...

Carreta ou carretilla: conxunto formado por un recipiente tronco piramidal invertido, pechado pola parte estreita e aberto pola parte ancha, uns listóns nos que se apoia que se xuntan na parte dianteira onde se acolle e se suxeita a roda sobre a que se despraza e que se abren polo lado contrario para dar cabida a unha persoa e permitía deste xeito poder collela, erguela e empuxala cos brazos estendidos e postos ó longo do corpo e uns pés na parte de abaixo que xunto coa roda conforman a base de sustentación cando está en repouso e mantéñena horizontal para facilitar a súa carga e a unha certa altura para facer máis doado o seu manexo. A roda, que

Fig.28 - Carreta

antigamente era de madeira substituíuse ultimamente por outra de goma, máis lixeira e de mellor rodadura. Usase para transportar o barro e outros materiais.

Sabre, coitelo ou ferro: peza enteiramente de ferro de 1 metro de longo aproximadamente na que se distinguen dúas partes: unha cilíndrica de 30 cm de longo, o mango, e outra aplanada en sentido vertical de 70 cm de longo, a folla cun borde cortante rematada en punta lixeiramente curvada cara a arriba. Usase para acoitelar a morea de barro que dende a pía traía o carreteiro para darlle o punto de liga conveniente á peza que se vai elaborar con ela.

Fig.29 - Sabre

Peneiro ou cribo: caixa de madeira de forma rectangular co fondo de rede metálica de malla estreita, con prolongacións laterais para ter unha mellor suxeición e máis comodidade na realización do peneirado ou criba. Se eran pequenos, podían ter forma distinta e non levaban mango. Usábase para peneirar .

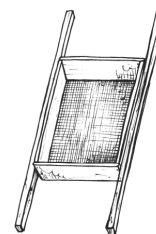

Fig.30 - Cribó

Rodo: peza rectangular de ata 50 cm de longo e altura variable cunha beira recta lixeiramente afiada e protexida ás veces por unha lámina metálica para reducir o desgaste e a outra recortada en curva, e próximo a esta, no seu punto medio ábrese un furado polo que se introduce un longo mango cilíndrico. Usábase para achanzar e limpar a eira.

Fig.31 - Rodo

Banco ou potro: estrutura de madeira formada por unha plataforma lixeiramente inclinada de 1,5 metros de longo e entre 50 a 60 centímetros de ancho e tres ou catro pés que determinan a altura da mesma á conveniente para a comodidade da persoa que vai traballar nel. A parte máis alta da plataforma, a frenteira, vai cerrada por tes lados con táboas; ó espazo que delimitaban chámasele polveiro.

Á dereita á altura da plataforma e xusto ó pé da zona de traballo ten un recipiente cúbico de madeira, a pía da auga, onde descansa e se lava o raseiro. Á esquerda, apegado ó polveiro e na parte alta, está a pía do baño, outro recipiente cúbico onde se ten unha mestura de barro e auga co que se bruñe a tella despois de raseirada e antes de pasala ó formal. Usase de soporte para encher os marcos, é o lugar de traballo do oficial.

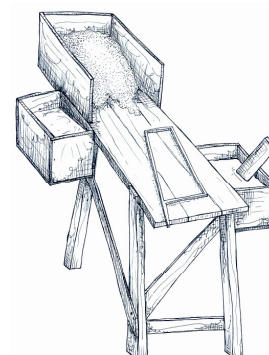

Fig.32 - Banco

Gradilla ou marco da tella: marco de forma trapezoidal. Nun dos extremos da base maior levaba un mango para poder manexala. Usase para facer o desenvolvemento da tella de canaleta. Para as outras tipoloxías de tella usábase outra grade diferente.

Raseiro: calquera anaco de madeira con cantos lisos, rectos e lixeiramente afiados. Usábase para raseirar.

Fig.33 - Formal

Formal ou acha: peza de madeira troncocónica seccionada no sentido lonxitudinal que leva na parte máis ancha un mango curto e ás veces a parte interior escavada para reducir o seu peso. Usase para darlle forma a tella e transportala dende o banco ata á eira. Era a ferramenta do tendedor.

Amasadora: recipiente formado por unha sección de tubo cilíndrico lixeiramente inclinado no sentido do avance do material dentro do que xiran dous eixos con longas pas que se entrecruzan lixeiramente inclinadas para facer avanzar o material. Usase para mesturar e amasar o material previamente amolecido nas pías.

Muíño e máquina galletera: forman un mesmo corpo constituído por unha tolva troncopiramidal invertida onde recibe o material que dous cilindros estriados, moi próximos, esmagan e empuxan pola dirección do seu xiro ó interior dun corpo cilíndrico no que xira unha hélice que obriga a avanzar á masa cara á saída preméndoa contra a boquilla para que ó saír por ela adopte a forma desexada.

As boquillas son pezas plana con furados de distintas formas e tamaños que se encaixan e suxeitan á saída da galleiteira para darlle forma á barra. Usase para homoxeneizar e compactar o barro e darlle as formas.

Normalmente a amasadora instalábase nun nivel elevado para establecer unha cadea de traballo co muíño e a galleiteira.

Estas máquinas eran movidas por motores gas-oil, dato importante para a inclusión das telleiras como patrimonio industrial, xa que este fai referencia as industrias que posuían máquinas e non só as que traballaban a man.

Carro de corte: un banco coa plataforma formada por cilindros móbiles colocados en sentido transversal. Na súa metade, en posición perpendicular

á plataforma e paralela ós cilindros, e co eixo un pouco por debaixo ten unha roda de tres radios e de diámetro superior ó ancho do banco.

Na parte máis próxima á galleiteira e só para a tella instalábanse uns soportes verticais entre os que se tendía un arame que cortaba a barra paralelamente á base. Usábase para cortar as barras.

Formal: semellante ó formal do proceso manual do que se diferencia por ter o mango máis longo para poder manexalo por el coas dúas mans e un tope que controla a profundidade da entrada do formal na barra que sae da máquina. Pola parte de abaixo leva un rego que encaixa na guía rebarbadora.

Rebarbaroda ou rebanadora: cabaleta baixo ó que se lle engade no lombo unha táboa cun saínte en toda a súa lonxitude que serve de guía para o formal, e nunha das cabezas e perpendicular a ela unha peza de sección cadrada que na parte de arriba e próxima a cada unha das beiras leva uns furos nos que se introducen uns cilindros de madeira, entre os que se tende, tirante, un arame que corta a masa dándolle á tella a forma definitiva.

Carreta da tella: era unha carreta na que se substituíu a caixa por unha plataforma chan de maiores dimensións. Usábase para transportar tella e ladrillo das máquinas á eira.

Forcado ou forcada: gallo de ferro con puntas e un brazo cilíndrico que remata nun albado onde se enmanga unha vara de lonxitude variable depende do longo fondo da caldeira. Usase para arrimar e distribuír a leña pola parte da caldeira onde era necesario para que se producise unha cocción uniforme.

Paleta: pa de madeira cadrada pechada por tres lados e con mango curto. Úsanse para botar as serraduras pola boca da caldeira durante a calda. As serraduras botábase dando un golpe seco contra as beiras da boca da caldeira para dispersalo mellor.

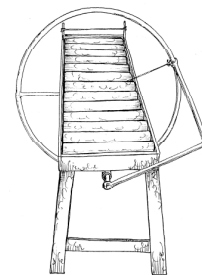

Fig.34 – Carro de corte

Fig.35 - Formal

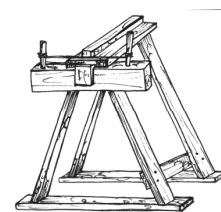

Fig.36 - Rebarbadora

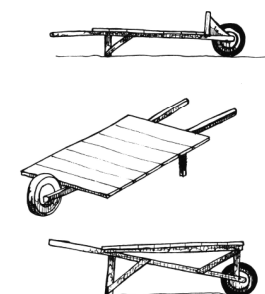

Fig.37 – Carreta da tella

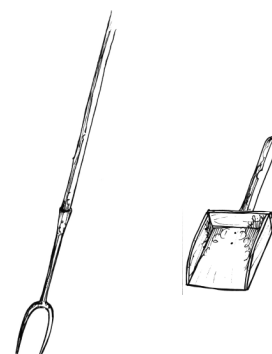

Fig.38 – Forcado e paleta

3.5. Medios de transporte.

Ó longo dos séculos XVIII e XIX, foron dous, os medios que os telleiros empregaban para o transporte do material: o carro e as embarcacións.

Os telleiros fixeron uso do carro e das embarcacións ata que o camión revolucionou o sistema do transporte. O medio de transporte para o carrexo do material naquela etapa era feito mediante o carro tirado por bois ou cabalos debido a que o desenvolvemento dos medios de transporte era nulo e a rede viaria deficiente. En moitos casos para evitar o transporte de material os fornos construíanse preto das barreiras. Algúns destes establecementos posuían carro propio.

Ó longo do século XVIII e parte do XIX a mesma vez que se usaba o carro, o transporte tamén era realizado no lombo dos cabalos porque os camiños na súa maior parte eran intransitables. O carro tiña varios inconvenientes para este transporte, debido a que se rompía o material como consecuencia do mal estado dos camiños e do accidentado relevo de Galicia.

Outro tipo de transporte era o marítimo, facilitaba a situación porque gran parte das telleiras galegas localizábanse preto da costa. Moitas delas posuían un embarcadoiro propio. O transporte marítimo permitía o desprazamento de material a maior distancia e que as pezas non se rompesen con tanta facilidade. Aínda así o transporte derradeiro era o terrestre, porque se encargaba de levar o material o pé da propia obra.

Por esta razóns foron as telleiras de beiramar as que tiveron unha maior comercialización, mentres que as térreas limitábanse a un marco estritamente local.

3.6. A modernización das telleiras.

A mecanización das fábricas: 1890-1900

A modernización nas fábricas españolas comezou a principios do século XX, mentres que en Galicia foi a finais do século XIX e principios do século XX. Cando se fala de mecanización trátase de sinxelas máquinas que suplían parte do traballo das telleiras en tarefas como o amasado do barro ou o moldeado de diferentes pezas.

Falábase, entón, de unha incipiente mecanización, que axudará a acurtar o tempo que os telleiros dedicaban as tarefas. Aínda así, a labor destas máquinas non suplía por completo a man de obra necesaria para a realización de ditas tarefas. Aínda que estas primeiras máquinas funcionaban a vapor, poucas eran as fábricas galegas que contaban con este tipo de enerxía nos inicios do século XX.

Co paso do tempo e coa evolución da maquinaria, incorporáronse os motores eléctricos e de explosión, que aceleran o proceso de fabricación e o aforro de man de obra nos establecementos.

Galicia sempre foi retrasada nos avances de mecanización, dato que se viu reflectido nos fornos; mentres que en Europa a finais do século XIX se falada dos fornos continuos Hoffman, en Galicia seguíanse empregando os fornos tradicionais, fornos intermitentes que tiñan que estar fríos para a súa carga e descarga. Estes fornos tradicionais iran desaparecendo pouco a pouco e se introduciran os fornos Hoffman; creados en Alemania por Friedrich Eduard Hoffman en 1860 que permitía a cocción de pezas en masa de forma ininterrompida. O forno tiña forma circular ou oval e constaba de varias cámaras, con portas individuais por onde se cargaba e descargaba. As pezas permanecían fixas mentres que o lume se movía. Unha innovación que trouxo o uso das máquinas nos establecementos telleiros, foi a fabricación de tella plana, de aí que se coñecesen tamén como tellas mecánicas ou de máquina. Pero solo as telleiras mecanizadas as podían realizar, aínda así maiormente usábase a tella curva.

En Galicia a principios do século XX contábanse con poucas fábricas de tellas e ladrillos que iniciaran a súa mecanización nalgún dos seus procesos produtivos, estes establecementos contaban con home de negocios, industriais ou empresarios con un gran capital para poder investir. Pola contra eran 118 telleiras que nesta época seguían sendo pequenos establecementos rexentados por labregos onde o traballo era totalmente manual e inexistía un investimento de capital. Tratábase de pequenos establecementos familiares onde as ganancias obtidas eran destinadas para ó soporte da economía familiar.

No inicio do século XX o oficio do telleiro seguía sendo en Galicia un oficio rural, estacional e artesanal. Galicia sempre foi tardía nestes avances, mentres noutras rexións españolas gozaban de novas máquinas, en Galicia non se puido falar deste avances ata a segunda metade do século XX. Por iso se refire que o oficio do telleiro foi sempre unha actividade meramente artesanal e manual.

A retardación do proceso: 1920-1960

A modernización prolongase ata 1960 debido a que foron varios os factores que a ralentizaron; a crise da peseta de finais de 1920, a guerra civil e o posterior período de autarquía.

Esta ralentización sufriuse a nivel nacional tamén, onde se crearon novas fabricas e se modernizaron outras. A nova maquinaria era de imitación, copiábanse os modelos das primeiras fábricas mecanizadas que en Europa xa estaban anticuadas. A nivel de España esta labor puido realizarse mentres que en Galicia a situación non era tan doada pola escasa capacidade financeira que se reflectía nunha estrutura mais artesanal e atrasada, retardando o proceso de modernización.

Os problemas estruturais: 1960-1970

Na década de 1960 observase un impulso na modernización das fábricas, debido a ruptura do modelo autárquico. No seguinte cadro de establecementos industriais na España de 1965 pódese observar como a maioría dos establecementos están mecanizados. Mentres que en Galicia

hai unha igualdade de establecementos mecanizados e establecementos manuais con 73 e 72 fábricas respectivamente, no resto de España os establecementos mecanizados posúen o 70% das fábricas fronte o 30% das manuais, segundo Vereza Castelo (2088, p.57).

Esta modernización está relacionada co desenvolvemento económico que se vive en España na década de 1960; aínda que como se pode observar non afectará a todos por igual.

Este desenvolvemento económico tamén se notará en Galicia onde na década de 1960 convivían coas fábricas mecánicas numerosas telleiras manuais con sistemas de fabricación que en nada se diferenciaban dos empregados nos séculos anteriores. Aínda así, cando falamos de fábricas mecánicas non é na súa totalidade, só estaban mecanizadas en determinadas fases de produción.

Non obstante, as fábricas manuais non tardarán en desaparecer ó non poder competir coas mecánicas. Aínda que foron lentos, os avances, foron importantes nos establecementos que aportaron pola mecanización.

Polo tanto, aínda que se produciron importantes avances técnicos entre as décadas de 1960 e 1970 non foron suficientes nin implicaron a maioría das telleiras. Eses avances técnicos coincidían co auxe da construción. A pesar disto, non se soubo aproveitar debido a que as fábricas non avanzaron o suficiente, seguíase falando de pequenos establecementos familiares, con unha mecanización deficiente, baixa cualificación da man de obra e de carácter temporal, é dicir, incapaces de facer fronte a grandes investimentos para a mellora.

Este problema de mecanización non era exclusivo de Galicia. Por iso, en 1960 o Ministerio de Industria tomou unha medida: publicou o Decreto de 26 de xaneiro de 1963 onde se refería que o tamaño mínimo para a instalación ou a ampliación de establecementos debía acadar unha capacidade anual igual ou superior a 15.000 toneladas. Medida moi importante ca que nunha das provincias galegas con máis telleiras só un 15% acadaba esta capacidade. A nivel nacional preto dun 14%.

Esta foi unha das razóns que deu pé a crise dos 80. Tiña que suceder unha reestruturación das fábricas para que puidesen ser competitivas, para iso temos que esperar ata 1990 onde esta reestruturación desencadeará a desaparición de gran parte de establecementos existentes.

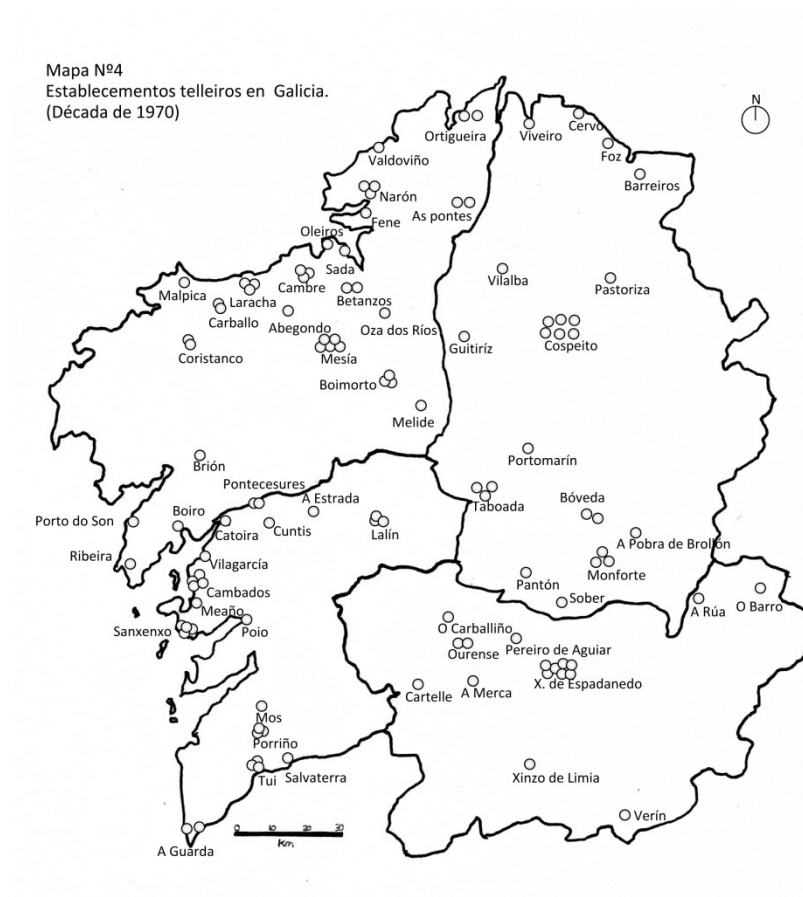

Fig.39 – Establecementos telleiros en Galicia en 1970

A reestruturación do subsector: 1990

A crise dos 80 obrigou a pechar un 35% das fábricas de Galicia. Os factores desta crise foron varios: descenso na demanda de materiais de construción, altas taxas dos créditos hipotecarios, o desemprego, ect. Factores que se desencadearon pola crise do petróleo de 1973 que a España chegou máis tarde.

A reestruturación terá lugar na década de 1990 e afectará a todas as fábricas españolas. Obxectivos que se levan a cabo son: grandes investimentos na modernización dos equipos produtivos e substitución da man de obra.

Despois da reestruturación volvemos a atoparnos con unha nova época de recesión onde desapareceron o 73% das telleiras galegas entre 1970 e 2000. Só as fábricas que realizaron esta transformación coa modernización dos seus procesos foron capaces de sobrevivir a crise de 1970, mentres que as demais víronse obrigadas a pechar.

Fig.40 – Fábricas de tellas e ladrillos en Galicia no ano 2008

A nova crise das telleiras: 2008-2012

No ano 2008 existían en Galicia 20 cerámicas, o 10% do total español e o 20% da produción ladrilleira de toda España. De esas 20 cerámicas só unha se dedicaba a fabricar tella do país, as restantes producen só ladrillos, os seus variantes e produtos cerámicos. Despois dos grandes cambios nestas industrias e o seu estancamento coa súa boa produción, volve caer esta ante a crise de 2008 do sector da construción. É difícil prever o futuro do subsector, e saber se as fábricas galegas están preparadas para afrontar a crise.

Como se pode comparar nos mapas da existencia de cerámicas do ano 2008 e 2012, non hai unha gran diferenza, iso quere dicir, que as fábricas galegas que se adaptaron ben a mecanización e a modernización están aguantando esta última crise, ou incluso non lles afecta tanto, porque no ano 2008 obsérvanse 19 cerámicas e no ano 2012 obsérvanse 24, será que xa se está intuindo o fin da crise de 2008.

Fig.41 – Fábricas de tellas e ladrillos en Galicia no ano 2012

3.7. Encadramento do obxecto de estudo.

Fig.42 – Mapa de localización da provincia de Pontevedra

A provincia de Pontevedra sitúase na vertente suroeste de Galicia, localizada entre A Coruña polo norte, Lugo e Ourense polo este, Portugal polo sur e o océano atlántico polo oeste. Son dez as comarcas que a forman: Deza, Tabeirós, Caldas, O Salnés, Pontevedra, O Morrazo, Vigo, A Paradanta, O Condado e O Baixo Miño.

Dende o punto de vista topográfico, o amplo e fértil solo arxiloso ocupa boa parte da provincia, dato importante para a implantación destas construcións. Atópanse implantadas en dous locais diferentes, na beira de ríos, o Miño, o Umia e a ría de Vigo e máis cara o interior. Nas beiras destes ríos é onde se atopa parte dos obxectos de estudo desta investigación, as telleiras. Estaban situadas no río porque a costa é baixa e areosa, sitio principal da obtención da materia prima para desenvolver os elementos nestas construcións industriais. Localízanse en calquera situación o solo no que asentan é sempre arxiloso, esa é a característica principal.

Os pilares económicos da provincia de Pontevedra son a actividade pesqueira, industrial, turística e agrícola. Entre as súas construcións conta con variado patrimonio vernáculo, cultural e industrial. Dentro deste patrimonio só se atopan 6 telleiras catalogadas.

Aínda que non moitos, si se atopa na provincia de Pontevedra algún que outro topónimo que ten que ver co latín *tégula*, “tella”, que fai referencia á presenza de fornos ou telleiras onde se cocían as tellas.

Cando se fala dunha catalogación de patrimonio na provincia de Pontevedra as telleiras están ausentes, só están catalogados hórreos, muíños, cruceiros, etc. Elementos mais habituais nas memorias, só hai restos das telleiras na catalogación do concello de Meaño, onde aparecen 6 catalogadas.

As telleiras estaban espalladas por toda a xeografía galega, destacando a concentración en determinadas zonas ricas en materia prima e escaseando nas zonas onde os produtos elaborados por elas tiñan menos saída.

Na zona de Pontevedra consérvanse restos abundantes para poder facer un estudo de estas construcións, en toda a provincia existiron máis de trinta telleiras das cales so se atopan restos de vinte e dúas.

4. Casos de estudo

4.1. Situación e criterios de selección

O estudo de telleiras realizase na provincia de Pontevedra. Escolleuse esta localización debido a que na antigüidade era onde se atopaban maior número de estas construcións. Era a zona por excelencia dos cabaqueiros.

En total atopáronse vestixios de 22 telleiras que se sitúan no seguinte mapa da provincia de Pontevedra .

Fig.43 – Situación dos establecementos telleiros a estudar.

De estes 22 casos escolléronse 11. Os criterios a seguir principalmente foron os vestixios atopados de cada edificio, o seu estado e o número de compoñentes arquitectónicos. A mesma vez intentouse analizar o maior número de casos, por iso só quedaron sen analizar as telleiras que só están compostas pola cheminea e as que foi imposible acceder.

Situación das telleiras analizadas:

Telleira nº 1: Está restaurada. Consérvase o forno e a cheminea como construción anexa. Inq. 1.

Fig.44 – Situación das telleiras na comarca do Salnés.

Fig.45 – Telleira de Vieites no Facho-Cambados

Telleira nº2: Está completamente restaurada, pero non concorda en como era antigamente. Inq. 2.

Fig.46 – Situación das telleiras na comarca do Salnés.

Fig.47 – Telleira de Manuel Gonzalez no Facho-Cambados

Telleira nº3: Consérvase o forno, o pallet e as vivendas. Inq.3.

Fig.49 – Telleira do Couto en Cambados

Fig.48 – Situación das telleiras na comarca do Salnés.

Telleira nº4: Consérvase o forno. Inq.4.

Fig.51– Telleira dos Seixiños en Meaño

Fig.50 – Situación das telleiras na comarca do Salnés.

Telleira nº5: Consérvase o forno. Inq.5.

Fig.53 – Telleira de Blanco en Sanxenxo

Fig.52 – Situación das telleiras na comarca do Salnés.

Fig.54 – Situación das telleiras de Redondela

Telleira nº6: Consérvase o forno. Inq.6.

Fig.55 – Telleira de Cesantes

Telleira nº7: Consérvase o forno. Inq.7.

Fig.56 – Situación das telleiras de Redondela

Fig.57 – Telleira de Cesantes

Telleira nº8: Consérvase o forno. Inq.8.

Fig.58 – Situación das telleiras de Redondela

Fig.59 – Telleira de Cesantes

Telleira nº9: Consérvase o forno,a leñeira e o pallette. Inq.9.

Fig.61 – Telleira de Nogueiró

Fig.60 – Situación da telleira en Salvaterra do Miño

Telleira nº10: Consérvase o forno. Inq.10.

Fig.63 – Telleira de Salcidos

Fig.62 – Situación da telleira na Guarda

Telleira nº11: Consérvase o forno e a cheminea. Inq. 11.

Fig.65 – Telleira de Guillarei

Fig.64 – Situación da telleira de Tui

Situación das restantes telleiras identificadas:

Telleira nº12: Consérvase o forno.

Fig.66 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés

Fig.67 – Telleira do Grove en Ardia

Telleira nº13: Consérvase o forno.

Fig.68 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés

Fig.69 – Telleira de Adolfina no Facho en Cambados

Telleira nº14: Consérvase o forno.

Fig.70 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés

Fig.71 – Telleiras do Bico da Ran en Cambados

Telleira nº15: Consérvase o forno.

Fig.73 – Telleira da Arnosa en Sanxenxo

Fig.72 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés

Telleira nº16: Consérvase o forno

Fig. 75 – Telleira de Catoira

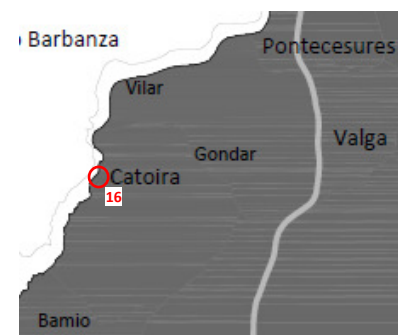

Fig.74 – Situación da telleira de Catoira

Telleira nº17: Consérvase a cheminea.

Fig. 77 – Telleira de Guillarei

Fig. 76 – Situación da telleira non analizada de Guillarei

Fig. 78 – Situación da tella de Nigrán

Telleira nº18: Consérvase a cheminea.

Fig. 79 – Telleira de Nigrán

Telleira nº19: Consérvase a cheminea.

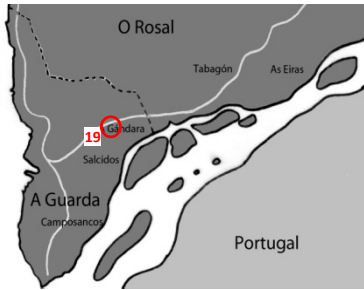

Fig.80 – Situación das tellas non analizadas da Guarda

Fig.81 – Telleira das Cachadas

Telleira nº20: Consérvase parte do forno.

Fig.82 – Situación das tellas non analizadas da Guarda

Fig.83 – Telleira de Salcidos

Telleira nº21: Consérvase a chimenea

Fig.85 – Telleira do Río Tamuxe

Fig.84 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda

Telleira nº22: Consérvase a cheminea

Fig.87 – Telleira da Pasaxe

Fig.86 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda

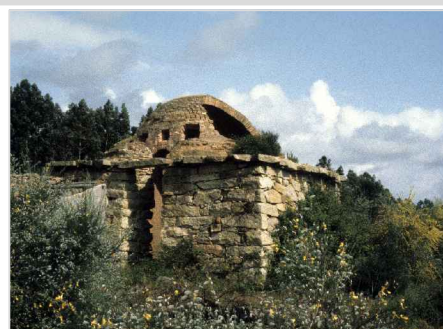

4.2. Catalogación das diferentes telleiras

Inquérito Nº: 1A

Data: 22.09.2012

Identificación**Concello:**
Cambados**Parroquia:**
Castrelo**Coordenadas xeográficas:**
42°28'12"N-8°52'15"O**Nome do edificio:**
Telleira de Vieites**Propietario:**
Constante Vieites**Localización:**
Lugar do Facho**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
1850. (Leiro, 2008, p.29)**Quen construíu:**
Familia Vieites.**Desde cando esta abandonado:**
1971 (Leiro, 2008, p.29)**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Si, no ano 2008.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
Libro (Leiro Lois, 2008) e panel informativo.**O edificio esta en risco:**
No.**Outras informacións relevantes:**
Posúe unha chimenea independente.**Datos formais****Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 8 metros dende a porta do forno e de 6 metros dende o nivel 0.**Forma e número de aberturas:** Sete aberturas irregulares, unha corresponde a boca do forno, outra a de cargar e descargar o forno, rectangulares as dúas e con diferentes dimensións. As restantes son correspondentes as aberturas superiores na cobertura que servían para vixiar a cocción, teñen unha base rectangular e unha parte superior en arco, outras pola contra son rectangulares totalmente.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico, arxila e madeira.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Está composta por unha estrutura de madeira que soporta a cobertura con forma de cúpula de ladrill cerámico.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca do Salnés****Concello de Cambados****Imaxes antigas 1982 (Adela Leiro Lois)**

Datos tipolóxicos

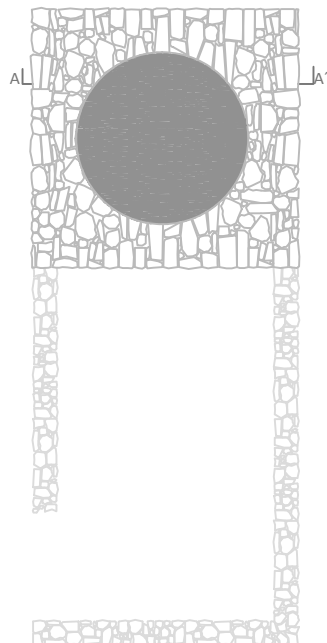
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno. A cheminea atópase a 27 metros de distancia do forno e mide 17 metros de altura, comunícase co forno mediante un conducto soterrado.

Datos de matriz espacial

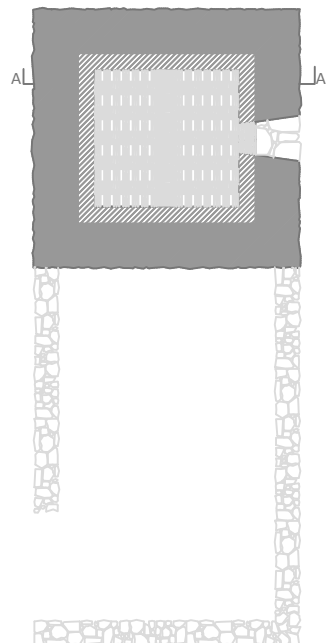
Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: a cheminea, a eira e a praza.

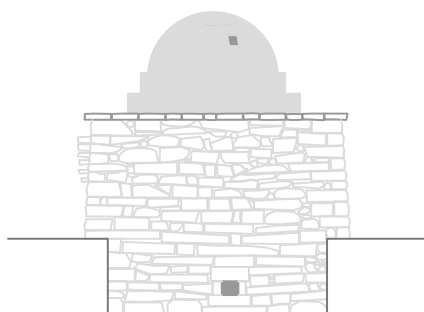
Deseños de levantamento

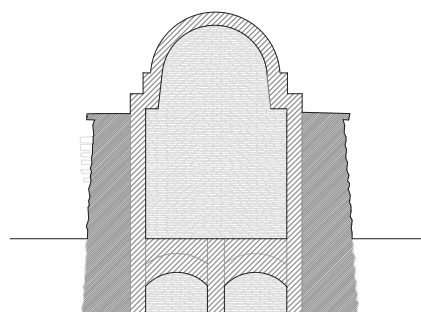
0 1 2m Planta de cobertura

0 1 2m Planta

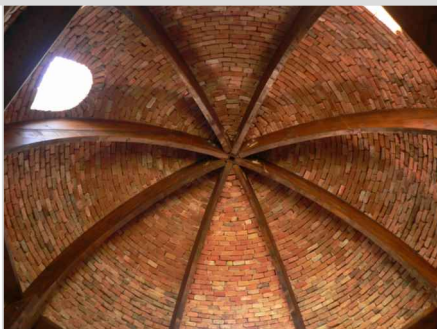

0 1 2m Alzado este

0 1 2m Corte AA'

Imaxes actuais 20/09/2012

Inquérito Nº: 2A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**
Cambados**Parroquia:**
Castrelo**Coordenadas xeográficas:**
42°28'30"N-8°49'30"O**Nome do edificio:**
Telleira de Manuel González**Propietario:**
Manuel González**Localización:**
Lugar do Facho**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
Sen identificar.**Quen construíu:**
Manuel González.**Desde cando esta abandonado:**
1983 (Leiro, 2008, p.31)**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Si, no ano 2008.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
Libro (Leiro Lois, 2008)**O edificio esta en risco:**
No.**Outras informacións relevantes:**

Tiña o forno con cuberta móbil e pallete semicircular, era unha das poucas que posuía embarcadeiro propio.

Datos formais**Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 7,38 metros dende a porta do forno e de 5,38 metros dende o nivel 0.**Forma e número de aberturas:** Dúas aberturas rectangulares e irregulares, unha corresponde a boca do forno e outra a carga e descarga do forno. Atópase unha terceira de carga e descarga tamén pero está tapiada.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Está composta por unha estrutura de madeira que soporta a cobertura de catro aguas de tella.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca do Salnés****Concello de Cambados****Imáxes antigas 1982 (Adela Leiro Lois)**

Datos tipolóxicos

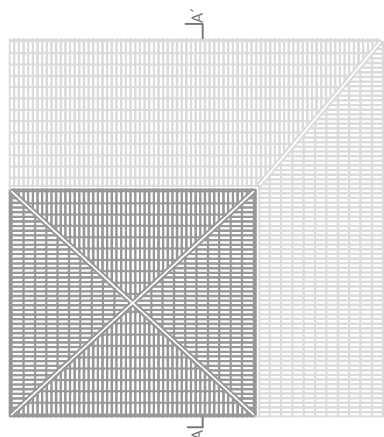
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno, a leñeira e o pallette.

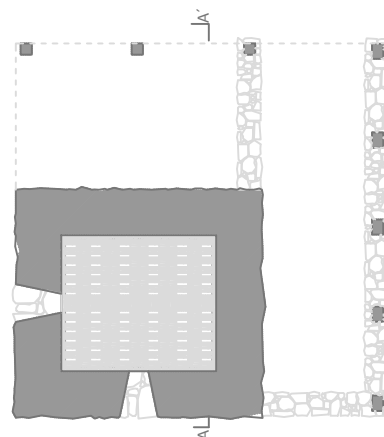
Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: embarcadoiro, pías de amasar o barro, eira e praza.

Deseños de levantamento

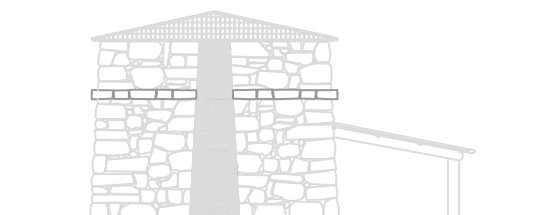
0 1 2m

Planta de cobertura N

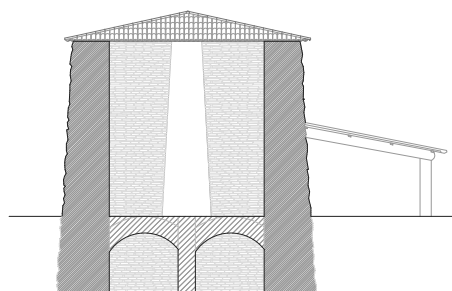
0 1 2m

Planta N

0 1 2m

Alzado Oeste

0 1 2m

Corte AA'

Imaxes actuais 20/09/2012

Inquérito Nº: 3A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**
Cambados**Parroquia:**
Castrelo**Coordenadas xeográficas:**
42°27'58"N-8°49'10"O**Nome do edificio:**
Telleira dos Moledo**Propietario:**
Telmo Moledo**Localización:**
Lugar de Couto de Abaixo**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
1912 (Leiro Lois, 2008, p.34)**Quen construíu:**
Familia Moledo.**Desde cando esta abandonado:**
1960 (Leiro Lois, 2008, p.34)**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Si, pero sen datación.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
Libro (Leiro Lois, 2008)**O edificio esta en risco:**
Si.**Outras informacións relevantes:**

Esta situada a beira de unha gran fábrica cerámica, tamén en ruínas e propiedade da mesma familia.

Datos formais**Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 15,90 metros dende a porta do forno e de 12,70 metros dende o nivel 0.**Forma e número de aberturas:** Sete aberturas irregulares, unha corresponde a boca do forno de forma rectangular, dúas para cargar e descargar as tellas de forma rectangular e maiores dimensións e catro circulares na cobertura para controlar a cocción.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico, arxila e cemento.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior. Obsérvanse parches de cemento.**Cobertura:** Está composta por ladrillo cerámico, con forma de cúpula con cheminea. Obsérvanse parches de cemento.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca do Salnés****Concello de Cambados****Imaxe antiga 2000 (Adela Leiro Lois)**

Datos tipolóxicos

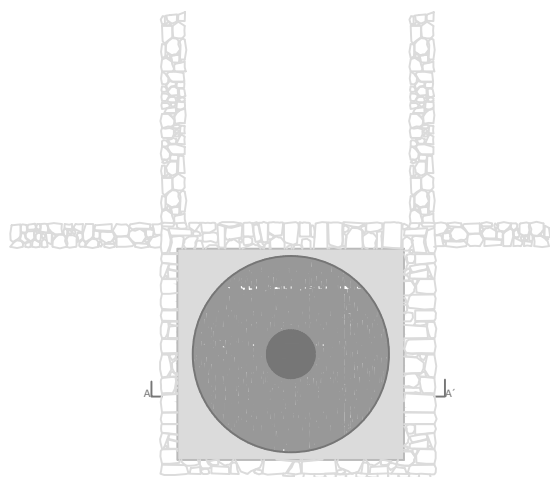
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

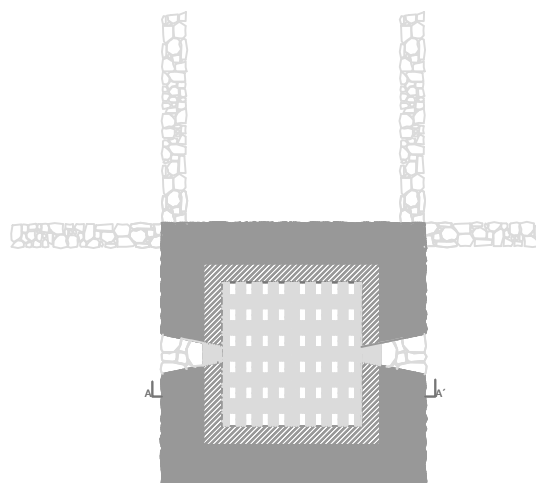
Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno, a leñeira e o pallette.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: as vivendas, eira e praza.

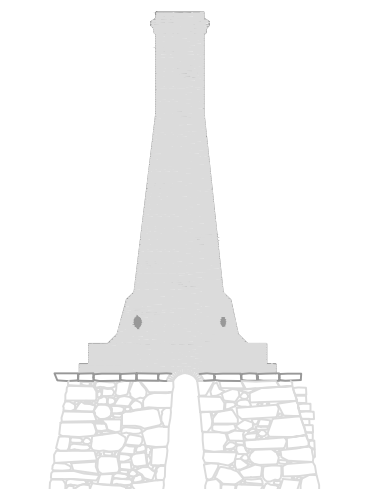
Deseños de levantamento

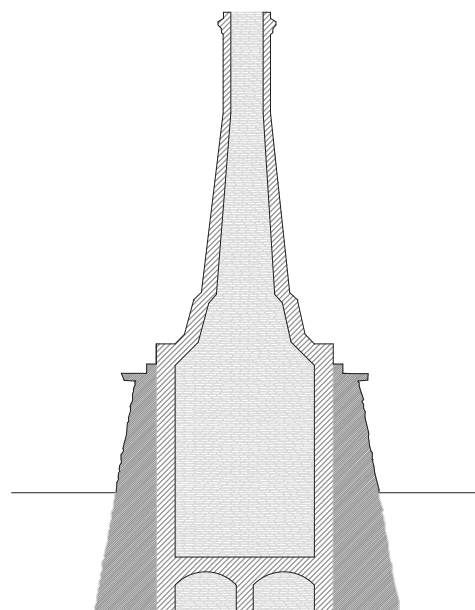
0 1 2m Planta de cobertura ⊕ N

0 1 2m Planta ⊕ N

0 1 2m Alzado este

0 1 2m Corte AA'

Imáxes actuais 21/09/2012

Inquérito Nº: 4A

Data: 20.09.2012

Identificación**Concello:**

Meaño

Parroquia:

Dena

Coordenadas xeográficas:

42º27'23"N-8º49'16"O

Nome do edificio:

Telleira de Noia

Propietario:

Juan Noya

Localización:

Lugar de Seixiños, a beira do mar

Datos cronolóxicos**Data de construción:**

1850.

Quen construíu:

Sen identificar.

Desde cando esta abandonado:

1989.

Uso de orixe:

Establecemento telleiro.

Intervencións de restauro:

Si, no ano 2000.

Uso actual:

Abandonado.

Quen fornece as informacións:

Juan Noya.

O edificio esta en risco:

No.

Outras informacións relevantes:

Foi a derradeira telleira activa do Salnés. Cocían 30.000 tellas en cada fornada.

Datos formais

Tipo de volume: Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.

Altura do edificio: Actualmente o edificio ten unha altura de 11,95 metros dende a porta do forno e de 10,50 metros dende o nivel 0.

Forma e número de aberturas: Sete aberturas irregulares, unha corresponde a boca do forno, outra a de carga o forno, rectangulares as dúas e as restantes son correspondentes as aberturas superiores na cobertura que servían para vixiar a cocción, que teñen unha base rectangular e unha parte superior en forma de arco.

Forma da planta: Rectangular e simple.

Adaptación ó terreo: Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.

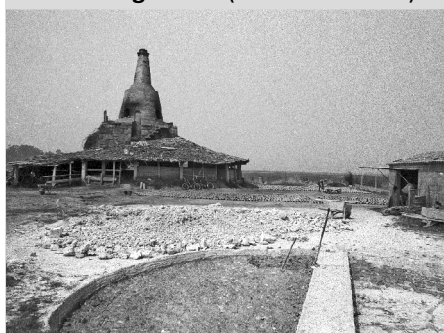
Datos constructivos

Materiais e técnicas de construción: Pedra, ladrillo cerámico, arxila e cemento.

Paredes: As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.

Cobertura: Está composta por ladrillo cerámico, con forma de cúpula con cheminea. Obsérvanse parches de cemento.

Pavimento: O pavimento da construción está composto por terra compacta.

Provincia de Pontevedra**Comarca do Salnés****Concello de Meaño****Imaxe antiga 1985 (Adela Leiro Lois)****Imaxes antiga 2000 (Adela Leiro Lois)**

Datos tipolóxicos

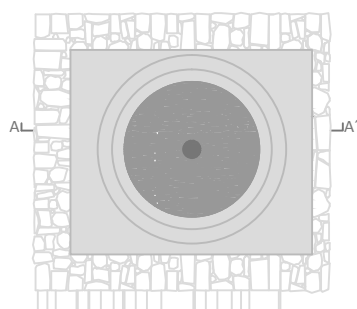
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

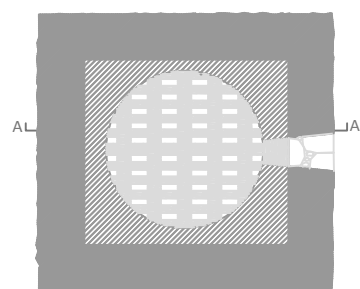
Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: a eira e a praza.

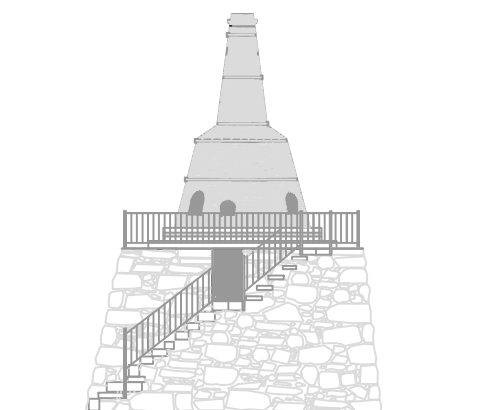
Deseños de levantamento

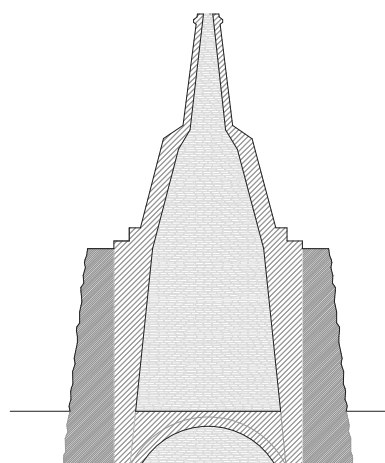
0 1 2m Planta de cobertura

0 1 2m Planta

0 1 2m Alzado este

0 1 2m Corte AA'

Imáxens actuais 20/09/2012

Inquérito Nº: 5A

Data: 20.09.2012

Identificación**Concello:**
Sanxenxo**Parroquia:**
Vilalonga**Coordenadas xeográficas:**
42º27'11"N-8º49'30"O**Nome do edificio:**
Telleira de Blanco**Propietario:**
O Concello de Sanxenxo**Localización:**
Lugar de Sixtos, no esteiro do río Chanca**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
1817.**Quen construíu:**
Sen identificar.**Desde cando esta abandonado:**
1967.**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Non constan.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
Panel informativo.**O edificio esta en risco:**
Si, en perigo de derruirse.**Outras informacións relevantes:**

Esta situada a beira do centro interpretación, construído polo concello partindo dunha fábrica antiga de cerámica, onde solo se conserva parte do forno e a cheminea. Cocía 80.000 tellas.

Datos formais**Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 5,75 metros dende a porta do forno e de 3,80 metros dende o nivel 0.**Forma e número de aberturas:** Catro aberturas irregulares, dúas corresponden as aberturas de carga e descarga do forno e dúas as bocas do forno. Todas elas restangulares de diferentes medidas.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Non se conservan vestixios.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca do Salnés****Concello de Sanxenxo****Imaxes actuais 20/09/2012**

Datos tipolóxicos

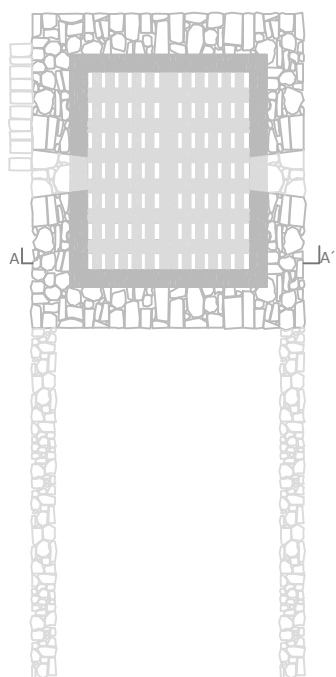
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

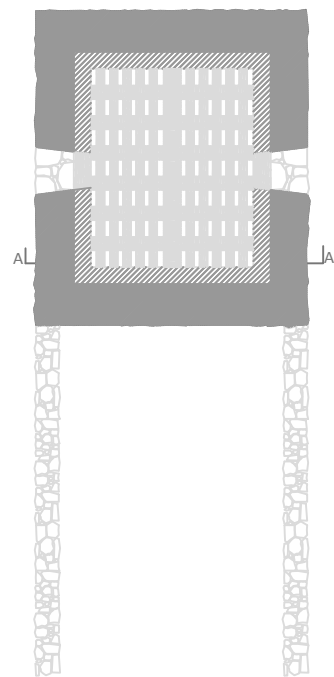
Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: eira e praza.

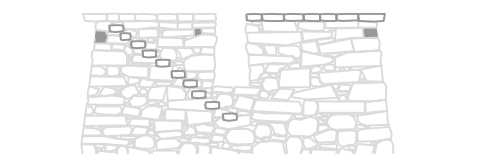
Deseños de levantamento

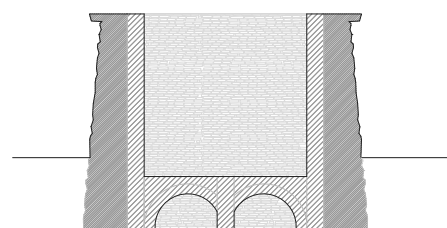
0 1 2 Planta de cobertura ⊕ N

0 1 2 Planta ⊕ N

0 1 2 Alzado Sur

0 1 2m Corte AA'

Imaxes actuais 20/09/2012

Inquérito Nº: 6A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**
Redondela**Parroquia:**
Cesantes**Coordenadas xeográficas:**
41°53'54"N-8°50'48"O**Nome do edificio:**
Sen identificar**Propietario:**
Sen identificar**Localización:**
Lugar de San Pedro, monte da canteira**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
Mediados do século XVIII.**Quen construíu:**
Sen identificar.**Desde cando esta abandonado:**
1928.**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Non constan.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
www.asociacionbuxa.com**O edificio esta en risco:**
Si, en perigo de derruirse.**Outras informacións relevantes:**
Forma parte dun complexo telleiro.**Datos formais****Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 5 metros dende a porta do forno.**Forma e número de aberturas:** Catro aberturas irregulares, dúas corresponden as bocas do forno, son rectangulares na base e semicirculares na parte superior e as outras dúas son rectangulares e servían para cargar e descargar o forno.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo. O edificio está semi-enterrado.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila.**Cobertura:** Non se conservan vestixios.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca de Vigo****Concello de Redondela****Imaxes actuais 21/09/2012**

Datos tipolóxicos

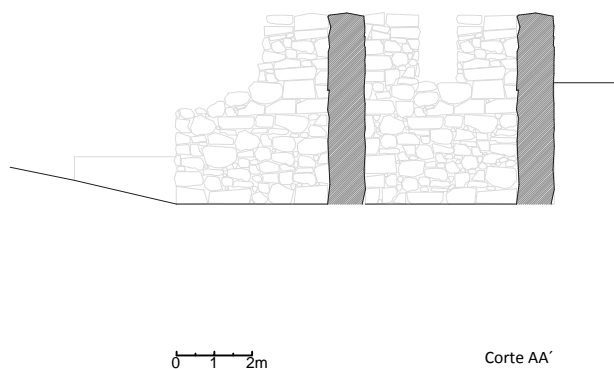
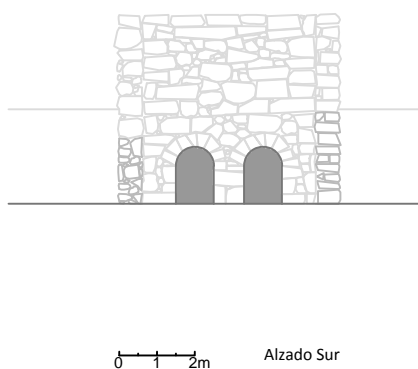
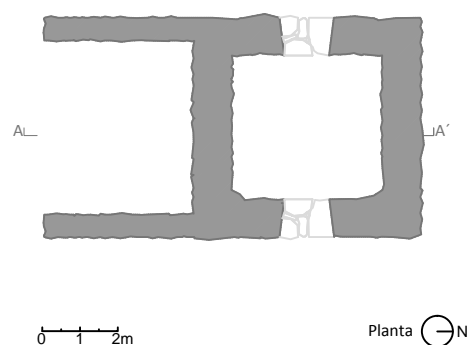
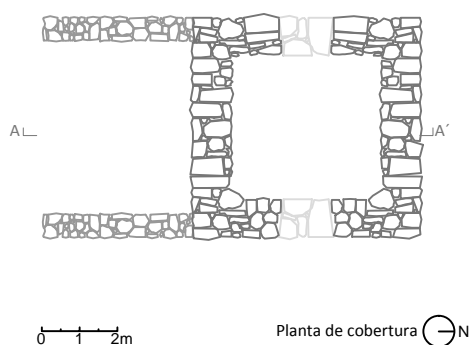
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno. As pías son anexas.

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: pías de amasar o barro.

Deseños de levantamento

Imaxes actuais 21/09/2012

Imaxe antiga 2008 (Asociación Buxa)

Inquérito Nº: 7A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**
Redondela**Parroquia:**
Cesantes**Coordenadas xeográficas:**
41°53'58"N-8°50'50"O**Nome do edificio:**
Sen identificar**Propietario:**
Sen identificar**Localización:**
Lugar de San Pedro, monte da canteira**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
Mediados do século XVIII.**Quen construíu:**
Sen identificar.**Desde cando esta abandonado:**
1928.**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Non constan.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
www.asociacionbuxa.com**O edificio esta en risco:**
Si, en perigo de derruirse.**Outras informacións relevantes:**
Forma parte dun complexo telleiro.**Datos formais****Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 4,50 metros dende a porta do forno.**Forma e número de aberturas:** Ten unha abertura en forma de arco que debe corresponder a boca do forno.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo. O edificio está enterrado na súa totalidade.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Non se conservan vestixios.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca de Vigo****Concello de Redondela****Imaxes actuais 21/09/2012**

Datos tipolóxicos

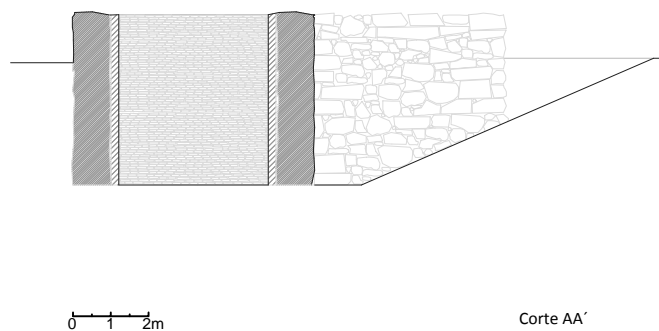
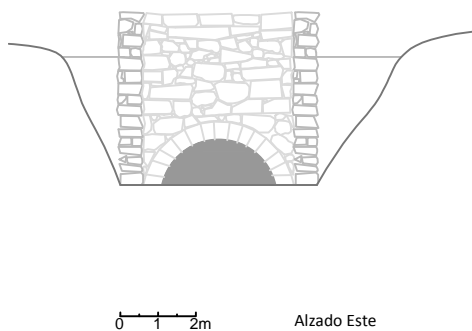
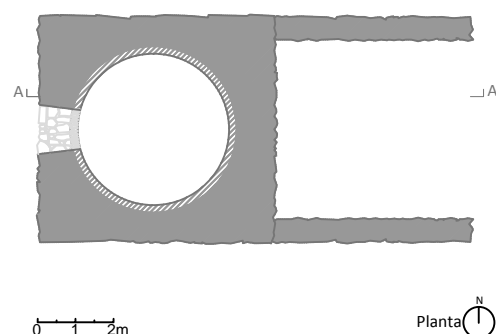
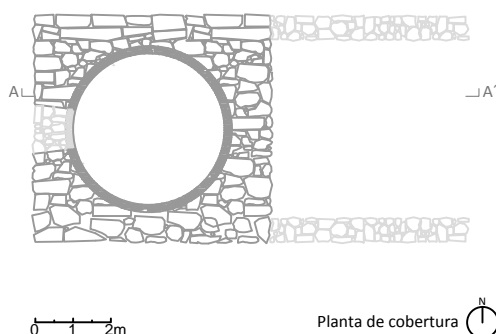
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno. As pías son anexas.

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: pías de amasar o barro, eira e praza.

Deseños de levantamento

Imaxes actuais 21/09/2012

Inquérito Nº: 8A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**

Redondela

Parroquia:

Cesantes

Coordenadas xeográficas:

41°53'60"N-8°50'55"O

Nome do edificio:

Sen identificar

Propietario:

Sen identificar

Localización:

Lugar de San Pedro, monte da canteira

Datos cronolóxicos**Data de construción:**

Mediados do século XVIII.

Quen construíu:

Sen identificar.

Desde cando esta abandonado:

1928.

Uso de orixe:

Establecemento tellero.

Intervencións de restauro:

Non constan.

Uso actual:

Abandonado.

Quen fornece as informacións:

www.asociacionbuxa.com

O edificio esta en risco:

Si, en perigo de derruirse.

Outras informacións relevantes:

Forma parte dun complexo tellero.

Datos formais**Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 5,95 metros dende a porta do forno.**Forma e número de aberturas:** Ten unha abertura cadrada que corresponder a boca do forno.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo. O edificio está enterrado na súa totalidade.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Non se conservan vestixios.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca de Vigo****Localización****Imaxes actuais 21/09/2012**

Datos tipolóxicos

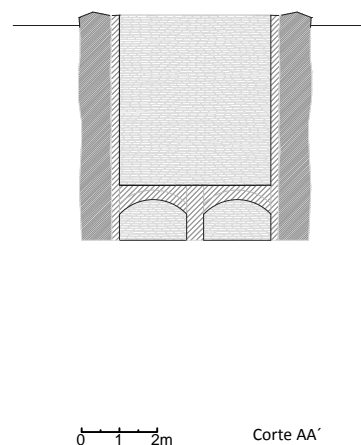
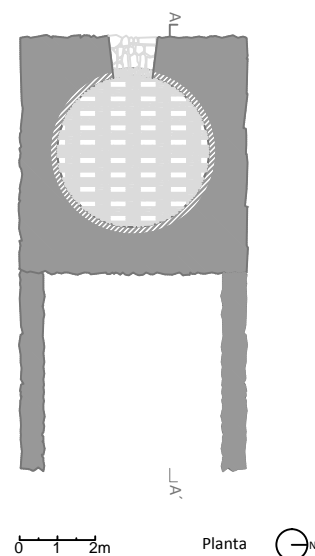
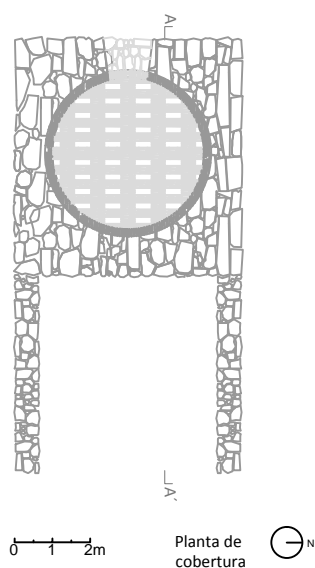
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno. As pías son anexas.

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: pías de amasar o barro, eira e praza.

Deseños de levantamento

Imaxes actuais 21/09/2012

Imaxe antiga 2008(Asociación buxa)

Inquérito Nº: 9A

Data: 21.09.2012

Identificación**Concello:**
Salvaterra**Parroquia:**
Nogueiró**Coordenadas xeográficas:**
42°06'50"N-8°27'12"O**Nome do edificio:**
Sen identificar**Propietario:**
Sen identificar**Localización:**
Lugar de Nogueiró**Datos cronolóxicos****Data de construción:**
Sen identificar.**Quen construíu:**
Sen identificar.**Desde cando esta abandonado:**
Sen identificar.**Uso de orixe:**
Establecemento telleiro.**Intervencións de restauro:**
Si, sen datar.**Uso actual:**
Abandonado.**Quen fornece as informacións:**
Autoría.**O edificio esta en risco:**
No.**Outras informacións relevantes:**
É a que se atopa en mellor estado.**Datos formais****Tipo de volume:** Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.**Altura do edificio:** Actualmente o edificio ten unha altura de 15,50 metros dende o nivel 0 e de 18 metros dende a porta do forno.**Forma e número de aberturas:** Tres aberturas rectangulares, unha a boca do forno, outra a de cargar e descargar o forno, e a terceira a de vixiar a cocción.**Forma da planta:** Rectangular e simple.**Adaptación ó terreo:** Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno a nivel 0.**Datos constructivos****Materiais e técnicas de construción:** Pedra, ladrillo cerámico e arxila.**Paredes:** As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.**Cobertura:** Está composta por ladrillo cerámico con forma de cúpula con cheminea, está composta por argamasa de arxila polo exterior e ladrillo cerámico polo interior.**Pavimento:** O pavimento da construción está composto por terra compacta.**Provincia de Pontevedra****Comarca do Condado****Concello de Salvaterra****Imaxes actuais 30/09/2012**

Datos tipolóxicos

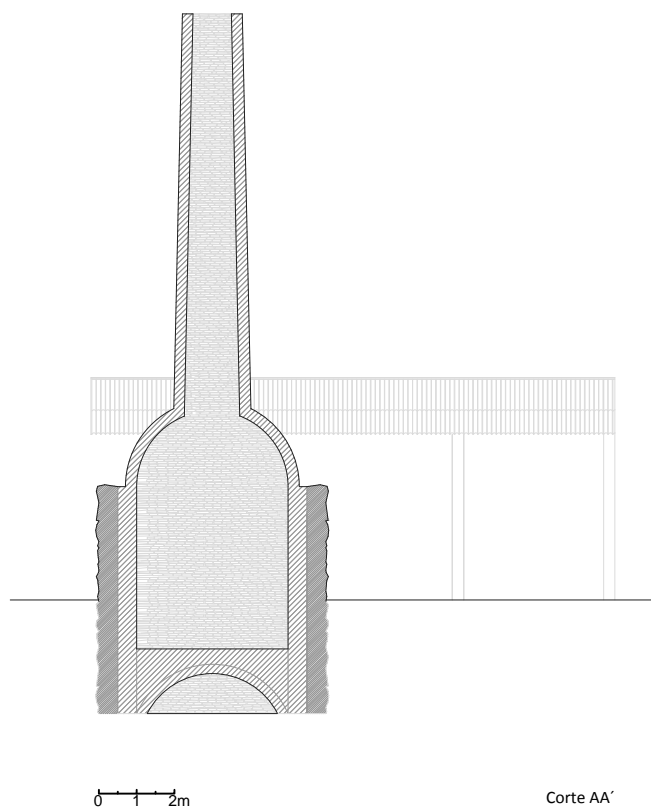
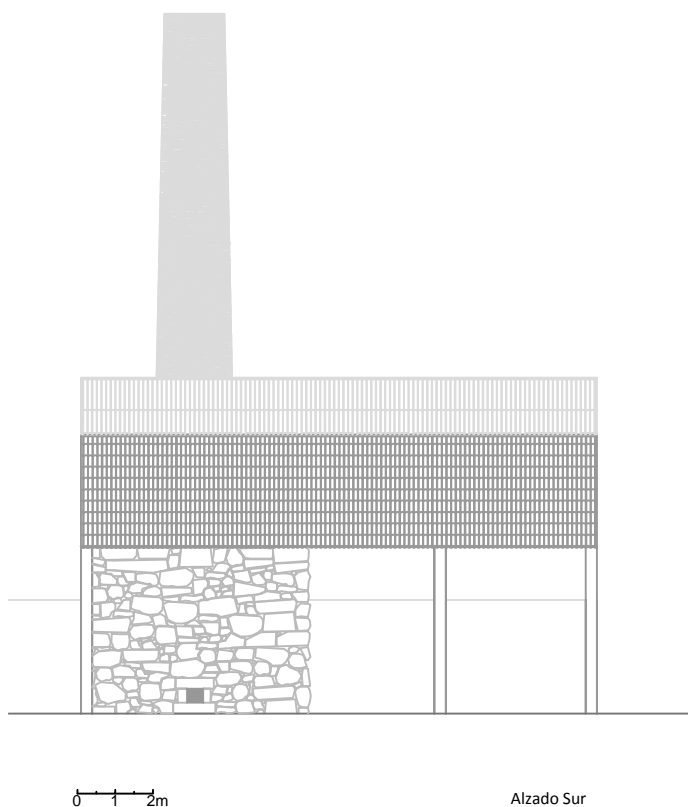
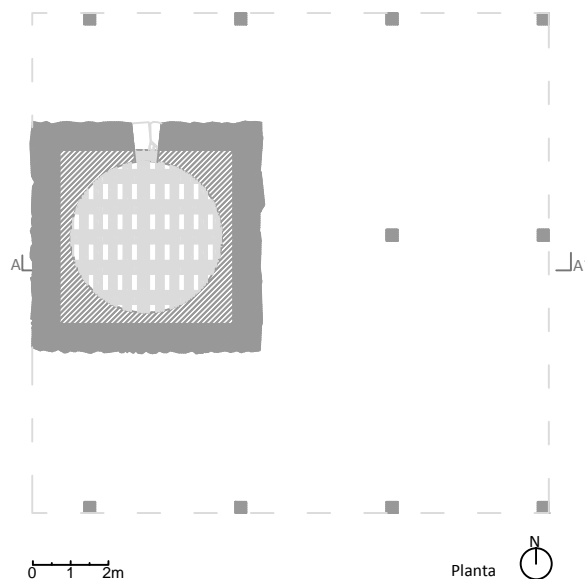
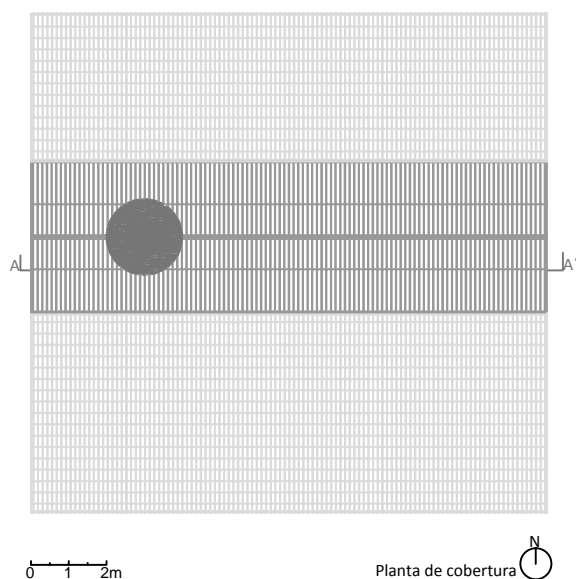
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno, leñeira e parte do pallette.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: cheminea, eira e praza.

Deseños de levantamento

Identificación

Concello:
A Guarda

Parroquia:
Salcidos

Coordenadas xeográficas:
41°53'54"N - 8°50'48"O

Nome do edificio:
Sen identificar

Propietario:
Concello da Guarda

Localización:
Lugar de Salcidos, o lado do camping

Datos cronolóxicos

Data de construción:
Século XIX e principios do XX.

Quen construíu:
Sen identificar.

Desde cando esta abandonado:
Sen identificar.

Uso de orixe:
Establecemento telleiro.

Intervencións de restauro:
Si, no ano 2008.

Uso actual:
Abandonado.

Quen fornece as informacións:
Panel informativo.

O edificio esta en risco:
No.

Outras informacións relevantes:

Esta situada a beira do río Miño, existían 3 fornos dos que se conservan dous, o terceiro está soterrado pola carreteira que pasa cerca.

Datos formais

Tipo de volume: Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.

Altura do edificio: Actualmente o edificio ten unha altura de 2,50 metros dende o nivel 0 e 4 metros dende a porta do forno.

Forma e número de aberturas: Dúas aberturas irregulares, unha corresponden as aberturas de carga e descarga do forno, e a terceira á boca do forno. Son todas rectangulares de diferentes medidas.

Forma da planta: Rectangular e simple.

Adaptación ó terreo: Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo, a leñeira e a entrada do forno están enterradas e o resto do forno está a nivel 0.

Datos constructivos

Materiais e técnicas de construción: Pedra, ladrillo cerámico e arxila.

Paredes: As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila.

Cobertura: Non se conservan vestixios.

Pavimento: O pavimento da construción está composto por terra compacta.

Provincia de Pontevedra

Comarca do Baixo Miño

Concello da Guarda

Imaxes actuais 20/09/2012

Datos tipolóxicos

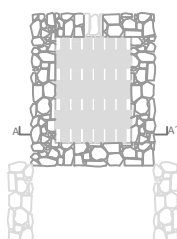
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observan dous espazos, o forno e a leñeira. Estes espazos están unidos pola boca do forno. A leñeira empregábase para o almacenamento da leña que sería inserida no forno pola boca do mesmo. Esta atopábase a un nivel inferior, debido a que a leña inseríase na caldeira, parte inferior do forno.

Datos de matriz espacial

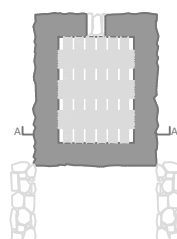
Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a leñeira.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: eira e praza.

Deseños de levantamento

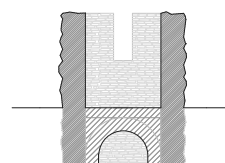
0 1 2m
Planta de cobertura

0 1 2m
Planta

0 1 2
Alzado Sur

0 1 2m
Corte AA'

Imáxes actuais 20/09/2012

Identificación

Concello:

Tui

Parroquia:

Guillarei

Coordenadas xeográficas:

42°04'00"N-8°36'54"O

Nome do edificio:

Sen identificar

Propietario:

Sen identificar

Localización:

Lugar de Guillarei

Datos cronolóxicos

Data de construción:

Sen identificar.

Quen construíu:

Sen identificar.

Desde cando esta abandonado:

Sen identificar.

Uso de orixe:

Establecemento telleiro.

Intervencións de restauro:

Non constan.

Uso actual:

Abandonado.

Quen fornece as informacións:

Autoría.

O edificio esta en risco:

Si, en perigo de derruirse.

Outras informacións relevantes:

Esta situada a beira de unha gran fábrica de cerámica, en proceso de abandono.

Datos formais

Tipo de volume: Volume macizo, de alzados simples e poucas aberturas.

Altura do edificio: Actualmente o edificio ten unha altura de 18 metros a cheminea e de 4,75 metros o forno.

Forma e número de aberturas: Dúas aberturas irregulares, que corresponden as aberturas de carga e descarga do forno, as dúas rectangulares.

Forma da planta: Circular e simple.

Adaptación ó terreo: Actualmente non se pode observar unha adaptación específica ó terreo.

Datos constructivos

Materiais e técnicas de construción: Pedra, ladrillo cerámico e arxila.

Paredes: As paredes están compostas por pedras irregulares apiladas e unidas entre si con argamasa de arxila no exterior e ladrillo cerámico no interior.

Cobertura: Está composta por ladrillo cerámico con forma de cúpula.

Pavimento: O pavimento da construción está composto por terra compacta.

Provincia de Pontevedra

Comarca do Baixo Miño

Concello de Tui

Imaxes actuais 30/09/2012

Datos tipolóxicos

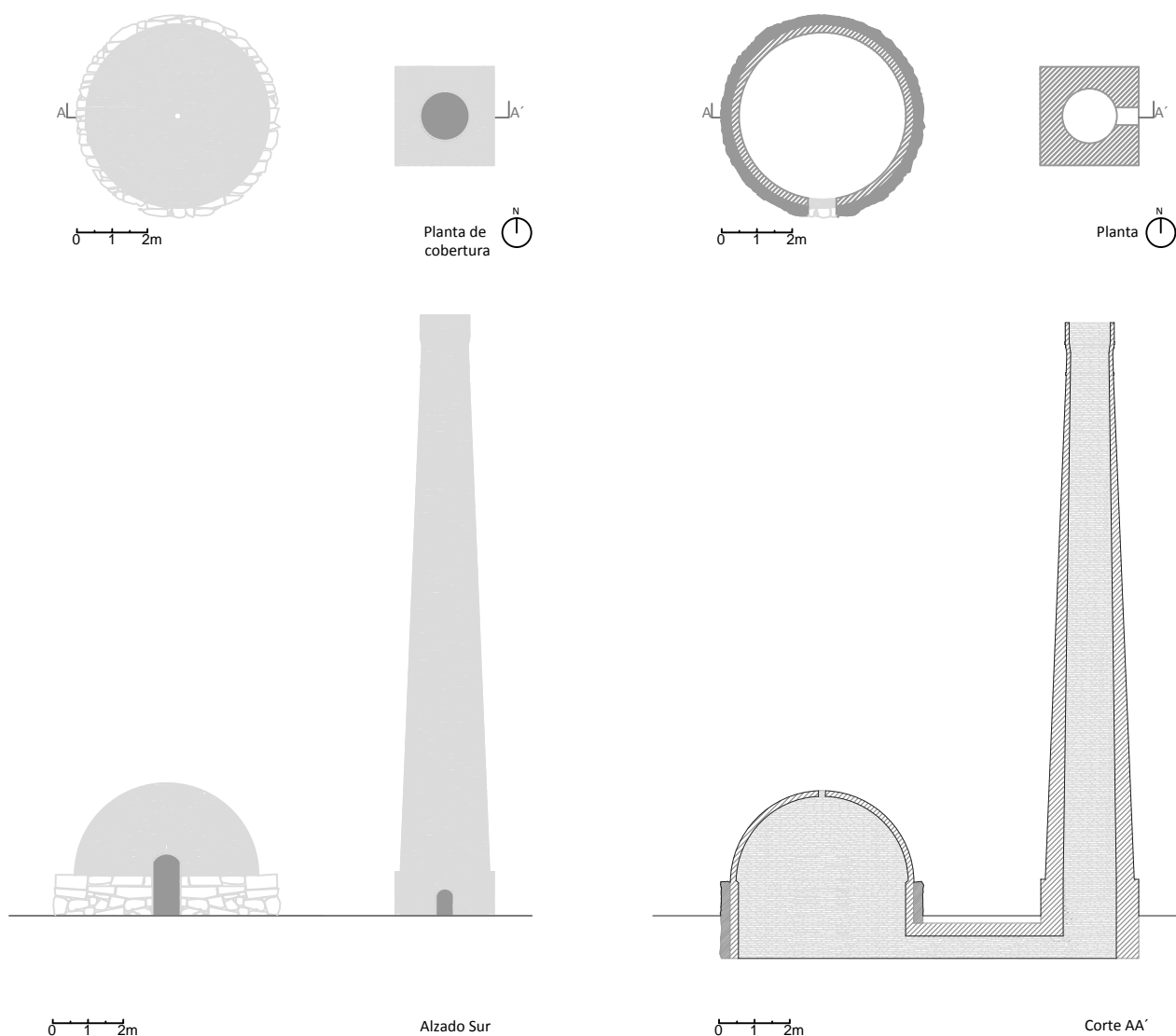
Distribución de espazos, relación e unión entre elas: Nesta construción só se observa unha relación entre o forno e a chimenea que era por onde saían os gases da combustión .

Datos de matriz espacial

Edificacións principais que compoñen a matriz espacial: o forno e a chimenea.

Edificacións secundarias que compoñen a matriz espacial: eira.

Deseños de levantamento

Imaxes actuais 30/09/2012

5. Análise dos casos de estudo

5. Análise dos casos de estudio

Neste capítulo desenvólvese a análise relativa a información recollida mediante o traballo de campo, os inquéritos, a observación e o diario de abordo. O estudo das telleiras da provincia de Pontevedra está baseado na sistematización analítica deste tipo de construción. Non se pretende unha clasificación e descrición, senón, a valoración de vestixios existentes de esta arquitectura.

Tendo como obxectivo a reflexión sobre un feito vivo, búscase vincular as solucións espaciais e formais a patróns de traballo e vida nas telleiras. Analízanse os compoñentes determinantes da edificación, os seus espazos, a súa relación, a súa construción.

Verifícase que nunha pequena área territorial conviven telleiras de diferente forma, diferentes elementos e materiais. Teñen elementos disonantes, pero por outra parte expresan unha uniformidade de usos, costumes e espazos.

Para traballar máis facilmente con esta información obtida pertencente as fichas de inquérito óptase por facer táboas e gráficos que faciliten a comparación entre os datos dos diferentes casos de estudo. Consequindo visualizar de forma máis sinxela os resultados obtidos. O que permitirá interpretar de maneira cuantitativa estes datos das fichas de catalogación, e facilitara a posterior correlación coa información citada da fundamentación teórica.

Análise de localización:

Os vestixios das telleiras identificadas sitúanse en diversos concellos da xeografía galega, coincidindo cos concellos nos que antigamente máis construcións deste tipo se identificaban, como se pode observar nos mapas realizados na contextualización, onde se observa que en décadas pasada en Galicia e principalmente en Coruña e Pontevedra as telleiras eran industrias emerxentes. Nos concellos nos que antigamente esta industria non posuía o auxe económico non se atopan vestixios. Un dato interesante referente o espallamento que tiveron as telleiras no seu auxe, coincide con que a

maioría dos concellos sudoestes de Galicia existe unha rúa co nome de telleira.

Se identifican os vestixios das telleiras, nas comarcas da provincia de Pontevedra que limitan ou ben con ríos ou con rías.

Obsérvase que na comarca do Salnés identifícanse cinco casos de estudo relativamente próximos.

Na comarca de Vigo obsérvanse na mesma hubicación e a poucos metros de distancia tres exemplos.

Na zona do Baixo Miño identifícanse en dous concellos diferentes dous exemplares.

Nas dúas primeiras comarcas refírese que a hubicación entre os diferentes casos de estudo é moi próxima debido a característica da materia prima e a demanda do material de construción creado nestas industrias.

Dos poucos edificios que se identificou o “nome”, coincide co apelido da familia propietaria ou co alcume que antigamente coñecía a familia.

Mediante as coordenadas xeográficas conséguese identificar a situación de todos os casos de estudo.

Análise cronolóxica:

Este análise centrase nos datos cronolóxicos sobre os estudos de caso.

Cando se referencia a data de construción das telleiras é mediante libros publicados ou mediante algún panel informativo. Aínda así, hai varios casos dos que non se puido conseguir unha datación aproximada.

As datas obtidas sobre o momento da construción destes establecementos varia entre o ano mediados do século XVIII e entre o século XIX e XX, cunha variación aproximada de 200 anos o que reflexa que as telleiras non foron industrias vernáculas pasaxeiras, senón que realmente estaban asentadas e formaban parte da economía e da sociedade galega. Pola contra hai tres construcións as que non se pode situar nun período de tempo concreto.

O período de abandono destes establecementos varia bastante, non coinciden aínda así debido a súa proximidade espacial. As primeiras en deixar de funcionar e ser abandonadas foron no ano 1928, as tres telleiras de Redondela, mentres que a última e derradeira telleira da comarca do Salnés deixou de funcionar no ano 1989. O resto cesaron a súa función entre os anos 60 e 80.

Poden observarse varias intervencións de restauro en seis edificación. A primeira data do ano 2000 e as últimas do ano 2008. Identificándose dúas sen datar.

A manutención, os coidados e o coñecemento previo antes de realizar unha obra de restauración, son formas de protexer os procesos de degradación, prolongando desta maneira a vida útil das construcións vernáculas. Os materiais tradicionais na súa maioría son os máis adecuados o seu entorno, pero a mesma vez son permeables a acción de axentes externos e bastante sensible ó ouído.

Das once telleiras analizadas, cinco non están en perigo, fronte a seis que si corren perigo de derruírse. Observouse unha relación entre a falta de restauro e o período de derrube, da mesma forma as que foron intervidas ou restauradas non corren risco, a excepción do caso 3 que sufriu unha pequena intervención fai tempo e actualmente si necesita un restauro porque se observa en perigo.

Tamén é importante a ausencia de mantemento, isto permite que a maleza avance gradualmente polo medio das construcións sendo tamén frecuente o acumulo de materiais no seu entorno.

A pesar de que na antigüidade as construcións poderían ter varios usos despois do abandono do edificio, non foi o caso das telleiras, estes peculiares edificios foron abandonados despois da industrialización, sen ser reconvertido o seu uso.

5.1. Análise formal

Tipo de volume

Fig.88 – Volume macizo

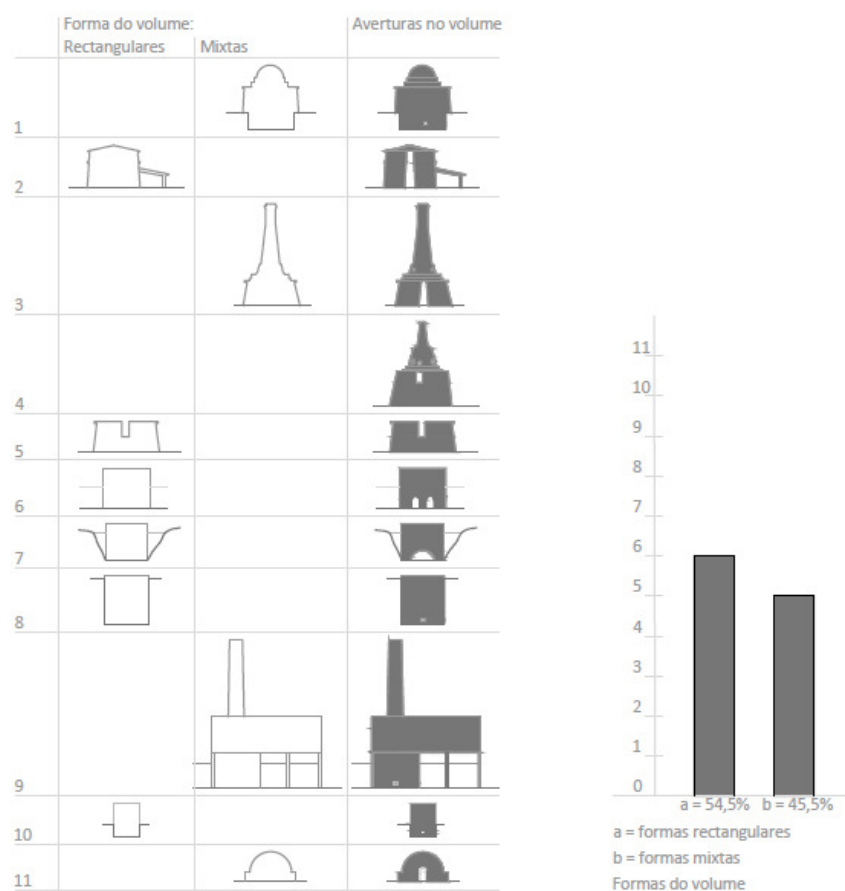
A principal característica formal das telleiras é o volume analizando a súa forma e as poucas aberturas presentes nos alzados.

No volume obsérvanse dúas tipoloxías: formas rectangulares e simples, onde se observa unha masa maciza e volumes mixtos que combinan formas rectangulares con semicirculares.

Dentro das tipoloxías rectangulares identifícanse 6 casos, todos teñen un volume rectangular, e en 5 dos casos non se conserva cobertura, e no caso que si ten, identifícase unha cobertura de catro augas.

As formas mixtas combinan a parte inferior rectangular e a parte superior con formas semicirculares.

As aberturas do volume obsérvanse simples e en minoría, por esta razón se identifica un alzado maiormente macizo.

Táboa 1 – Forma e aberturas do volume.

Altura do edificio

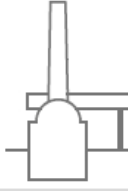

A altura do edificio varia dunhas edificacións a outras, debido en moitos casos os diferentes espazos e vestixios que se identifican. As medidas tomáronse partindo de dous padróns diferentes, a altura do edificio dende a cota 0 e a altura do edificio dende a porta do forno, espazo que se identifica a unha cota inferior.

As alturas poden dividirse en dous grupos, as tomadas de telleiras con cobertura e as tomadas de telleiras sen cobertura.

As do primeiro grupo e tomadas dende a cota 0 varían entre 5,38 – 15,50 metros. Este feito varía tan notablemente dependendo do tipo de cobertura e da cheminea, que sempre son máis altas. Tomadas as medidas dende a porta do forno varían entre 7,38 – 18 metros.

Nas do segundo grupo, sen cobertura, as medidas tomadas dende a cota 0 varían entre 0,32 (caso enterrado) – 3,8 metros e as tomadas dende a porta do forno varían entre 4 – 6 metros.

Baseándose nestas diferenzas de alturas dedúcese que as leñeiras normalmente están enterradas entre 2 e 3 metros.

	Altura	Cota 0	Cota forno
1		5,90	7,99
2		5,38	7,38
3		12,7	15,9
4		10,5	11,95
5		3,8	5,75
6		1,79	5
7		1,27	4,5
8		0,32	6
9		15,5	18,5
10		2,5	4
11		16,79	18

Táboa 2 - Alturas

Forma e número de aberturas

Nas fachadas das telleiras obsérvanse poucas aberturas, agrupables en tres tipos diferentes.

Fig. 89 – Boca do forno

As aberturas da boca do forno teñen unhas dimensións e formas constantes, en 8 casos de estudo obsérvanse de forma rectangular e dimensións reducidas.

Identifícanse dúas excepcións nas que a porta do forno ten unhas dimensións diferentes, casos 6 e 7, unha se observa de forma semicircular e outra con base rectangular e rematada en semicircunferencia. Estas aberturas teñen maiores dimensións.

Fig. 90 – Abertura de carga de descarga

Non se identifica unha relación entre estes tipos de abertura e a función a realizar. Só se observou unha telleira que tiña a porta do forno derruída e non se puido clasificar. En cada telleira identificase unha boca do forno, mentres que nos casos 5 e 6 que se identifican dúas.

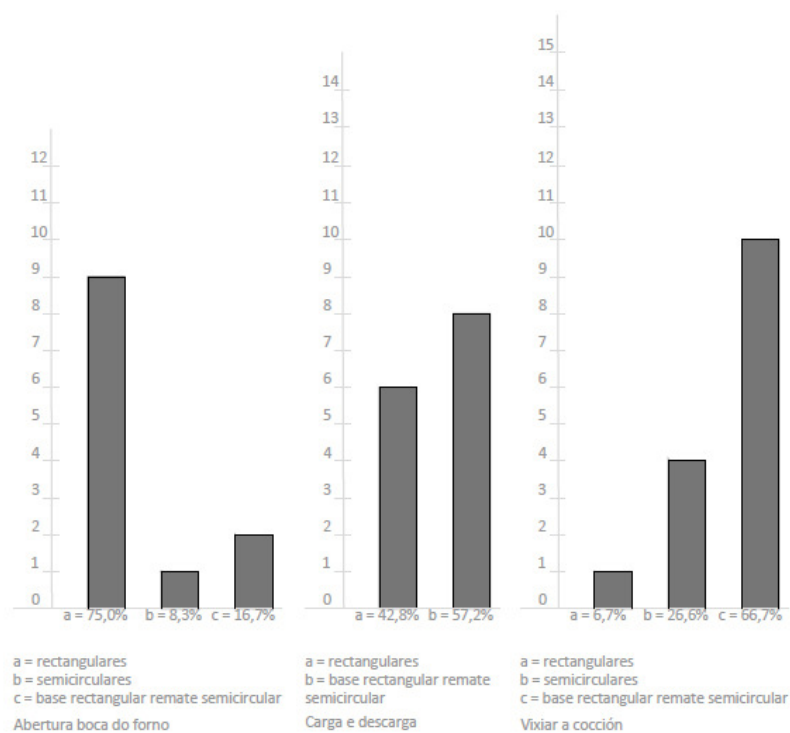
As aberturas de carga e descarga, teñen dimensións maiores, en 6 dos casos teñen base rectangular e rematan en semicircunferencia, en 4 casos de estudo son rectangulares. Identificáronse entre 1 e 2 aberturas por telleira. Nos casos que se observan 2 por norma sitúanse unha fronte a outra, en alzados opostos.

Fig. 91 – Abertura para vixiar a cocción

As aberturas para vixiar a cocción, por norma situadas na cobertura ou na parte superior da telleira. Nestas aberturas non se identifica unha uniformidade na súa forma, podían ser rectangulares, circulares ou de base rectangular e semicirculo na parte superior. A característica común a todas elas son as dimensións reducidas. O número que se identifica por telleira destas aberturas, varía dependendo do caso, entre 1 e 5 aberturas.

Forma e número de aberturas						
	Boca do forno	nº	Carga e descarga	nº	Vixiar a cocción	nº
1		1		1		5
2		1		2		
3		1		2		4
4		1		1	 	3 / 1
5		2		2		
6		2		2		
7		1		1		
8		1				
9		1		1		1
10		1		1		
11				1		1

Táboa 3 – Forma e número de aberturas

Forma da planta

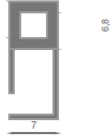

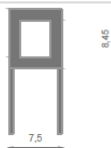

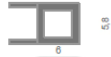

A nivel de planta, obsérvase unha continuidade exteriormente, onde se identifica que 10 casos de estudo teñen un perímetro de forma rectangular, habendo unha excepción no caso 11 que posúe planta circular.

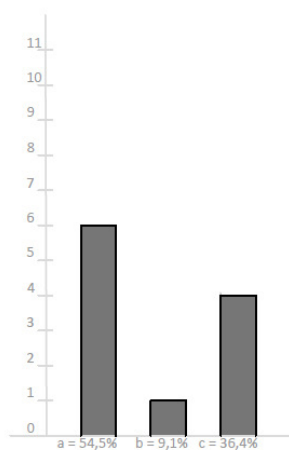
Interiormente obsérvanse dúas tipoloxías de planta, as rectangulares en 6 casos e as circulares en 5 casos.

Baseándose nestes datos identifícanse tres tipoloxías de plantas segundo as formas:

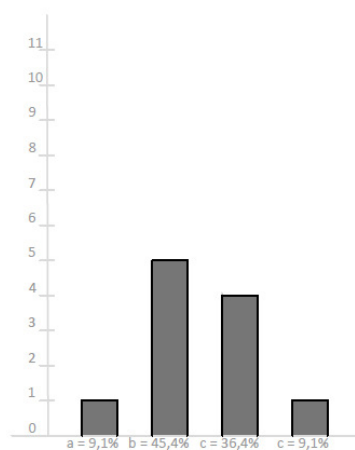
- Forma rectangular exterior e interiormente, a máis repetida nos casos de estudo.
- Forma rectangular exterior e circular interior.
- Forma circular interior e exteriormente, sendo un caso excepcional.

No deseño da planta obsérvanse unhas prolongacións correspondentes a leñeira, parte enterrada do forno. A orientación destas prolongacións varían dunhas edificacións a outras. As orientacións máis comúns son a sur e a este. Só se identifica unha telleira con leñeira orientada a norte e a oeste.

	Forma da planta			Orientación leñeira			
	Rectangular	Circular	Mixta	Norte	Sur	Este	Oeste
1							
2							
3							
4							
5							
6							
7							
8							
9							
10							
11							

a = rectangular
b = circular
c = mixta
Forma da planta

a = norte
b = sur
c = este
d = oeste
Orientación da leñeira

Táboa 4 – Forma e orientación da planta

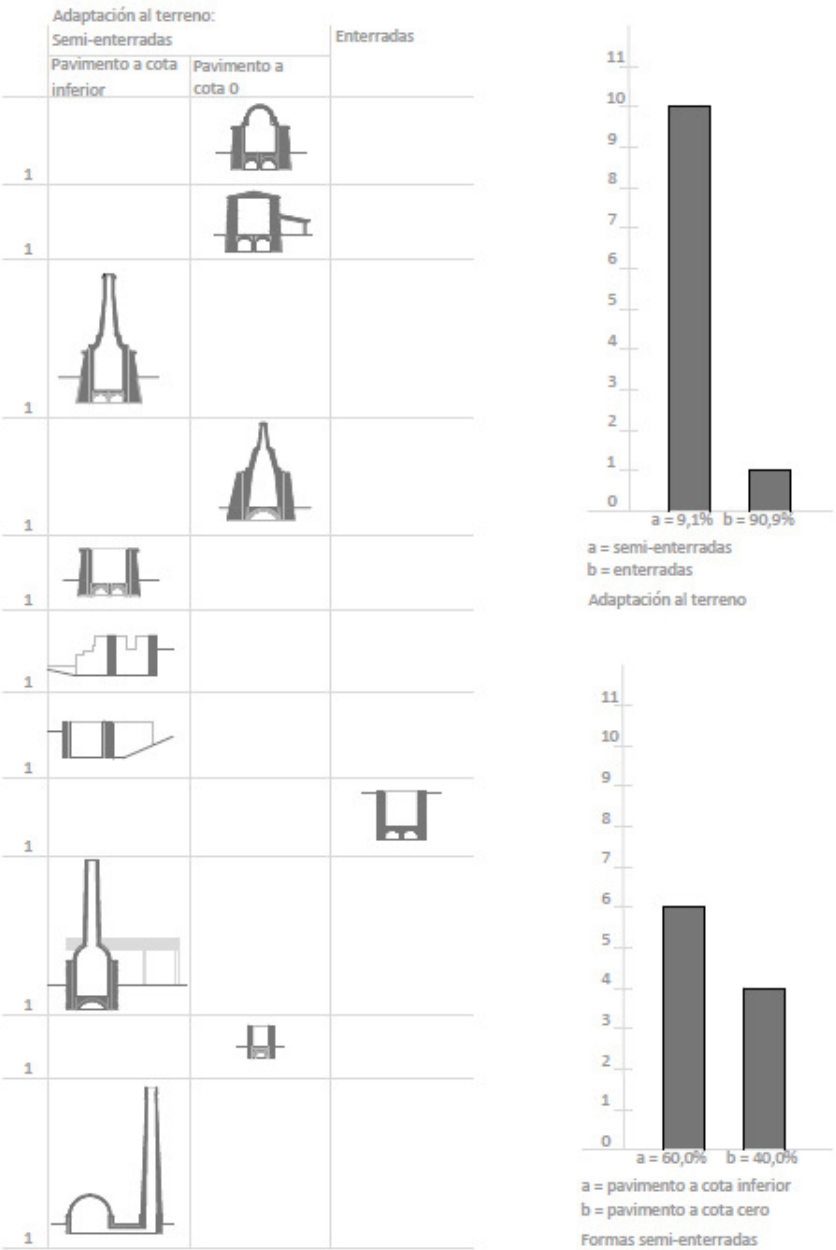
Adaptación ó terreo

Fig.92 – Adaptación ó terreo

Actualmente si se observa unha adaptación específica o terreo. Os 11 casos analizados ou se identifican semi-enterrados ou enterrados.

Nos casos identificados como semi-enterrados, que son a gran maioría, obsérvase dous perfís diferentes, 6 casos teñen o pavimento interior a unha cota inferior e 4 casos teñen o pavimento interior a cota 0. Só se identifica un caso de enterramento total.

Táboa 5 – Adaptación o terreo

5.2. Análise construtiva.

Dentro da análise construtiva trátanse dous puntos, os materiais empregados na construción e os sistemas e técnicas de construción.

A construción das telleiras corresponde coa empregada na arquitectura vernácula, diferenciándose aspectos puntuais dependendo da súa localización.

A arquitectura vernácula e popular posúen unhas características recoñecidas. As técnicas tradicionais de construción son o froito de unha consolidación derivada da herdanza cultural que permitiu o ser humano saber empregar cada material e o modo de traballalo. O descoñecemento parcial dos materiais, e do seu correcto uso, son factores que levan hoxe en día a unha rápida deterioración e degradación das construcións.

5.2.1. Materiais

Despois da realización das fichas de catalogación e das resultantes táboas, conclúese que os materiais empregados nas construcións das telleiras da provincia de Pontevedra divídense en tres grupos diferenciados:

- Materiais de orixe mineral (Barro, arxila e pedra)
- Materiais de orixe vexetal (Madeira)
- Materiais compostos e transformados (Cemento, ferro e uralita)

Materiais de orixe mineral

Barro e arxila: o barro e a arxila é a materia prima esencial e de maior importancia para a construción das telleiras, polo consumo constante deste material. Revelase imprescindible para a construción de ladrillos, tellas e mesmo para o funcionamento destas pequenas industrias.

“O termo arxila, entre outras acepcións, fai referencia ás partículas sedimentarias dun tamaño inferior a 2 micras presentes na maior parte dos solos e sedimentarias formadas pola consolidación destas partículas.”

(Leiro Lois, 2008, p.4)

Fig.93 - Barro

Existen múltiples tipos de arxila, dependendo da súa composición mineralóxica, que lle aporta diferentes propiedades e a vez diferentes usos. No caso das telleiras identifícanse dous tipos de arxila.

Fig.94 - Tellas

Fig.95 - Ladrillos

- Arxila común: é empregada para a fabricación de materiais de construción, como tellas ou ladrillos, e na produción de cemento. Esta arxila empregase nas telleiras para a fabricación das tellas e ladrillos e para a construción da propia telleira.

- Arxila caolinífera: é a materia prima fundamental para a fabricación de porcelana, louza e gres, pero debido a súa resistencia á temperatura tamén é empregada para a obtención de materiais refractarios e antitérmicos.

Esta arxila é empregada na construción das telleiras para os ladrillos refractarios que se atopan nas paredes interiores do forno, xa que soportan temperaturas elevadas de ata 1000 °C que é cando as partículas comezan a conglomerarse e as pezas fanse impermeábeis.

Unha das propiedades máis notables das arxilas é a súa plasticidade cando se mestura con auga é o que coñecemos como barro, o que permite moldeala e torneala para que adopte calquera forma, e cando se somete a temperaturas superiores a 800°C endurecese.

A extracción de este material, o barro, facíase nas barreiras que se localizaban cerca a zona de construción das telleiras. Toda a zona suroeste de Galicia posúe un solo rico neste tipo de material, por iso identifícanse as telleiras en implantacións diferentes.

Fig.96 - Barreira

Non todas as extraccións de barro se facían en terra, parte delas tamén se realizaban no río. Como referencia Leiro Lois: *“Na enseada do Umia o barro extraíase ademais do fondo do mar aproveitando as secas”* (2008, p.14).

Como xa se referiu, a arxila tiña que ser escollida para posuír unhas características concretas.

Por norma xeral, a aplicación do barro é realizada en estado crú, debido a que é o estado no que mellor se manipula o material. Elabóranse manualmente e se puñan a secar ó sol, para posteriormente cocelos nas propias telleiras.

Cando se fala de arquitectura vernácula é empregada a argamasa de arxila, como é o caso, que entón se trataba no momento de usala na construción partindo da arxila.

A argamasa enténdese como a mestura resultante da amasadura entre ligantes, agregados e auga, podendo conter aditivos. O obxectivo principal do uso das argamasas é a protección da construción en relación ás diversas solicitacións a que paramentos e coberturas están suxeitos.

A que se empregaba nas construcións orixinais, é a argamasa de barro, o seu emprego débese a súa capacidade de unión dos agregados, tornando así a argamasa máis resistente e que permite unha mellor unión o soporte ó que se aplica.

Un compoñente importante para a argamasa é a auga, xa que dela resulta a unión final e a adherencia o soporte. Este compoñente é engadido na súa medida xusta, xa que non pode levar nin de máis nin de menos, senón non realizaría correctamente a función de argamasa.

A argamasa de barro é empregada no asentamento de paramentos verticais en pedra de granito, debido as súas excelentes características de adherencia ó granito. Tamén se emprega para o asentamento dos ladrillo cerámicos.

A argamasa de barro resulta de amasar arxila e auga, podendo ter adiciónantes de terras e areas, alterando desta maneira a plasticidade.

O barro e a arxila son materiais que se observan nos 11 casos de estudo, en forma de argamasa, ladrillos cerámicos e tellas.

Pedra: a pedra empregada na construción das telleiras é a que ocupa o 55% do territorio galego, o granito.

Fig.97 – Tellas secando

Fig.98 - Granito

Este tipo de rocha tamén é coñecida por pedra de grá ou cantería, é a rocha máis coñecida e máis empregada nas construcións, debido a súa abundancia e as súas amplas propiedades.

Empregada nos 11 casos de estudo como material principal das albanelerías exteriores.

Materiais de orixe vexetal:

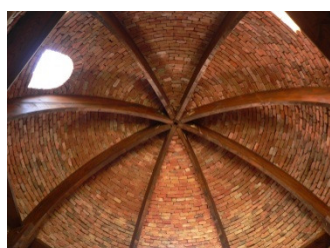

Fig.99 – Madeira na estrutura

A madeira: Proven de numerosas fragas, soutos e carballeiras, que tapizaban boa parte das zonas arboradas do país antes da deforestación a que se veu sometido, procedían as árbores de uso exclusivo na construción neste caso é o castaño. Tamén chamado castiñeiro ou castiro, forma bosques caducifolios dende o nivel do mar ata os 1:200 metros de altitude, posúe unha madeira de condicións de dureza e flexibilidade semellantes ás do carballo.

Este material empregase só na construción de tres telleiras, coincidentes coas telleiras rehabilitadas, casos de estudo 1, 2 e 9. Este material é empregado como soporte de tellados. A madeira empregada para estas construcións é o piñeiro e o castaño.

Materiais compostos ou transformados:

Fig.100 – Cimento na construción

Cemento: aglomerante principal para os materiais de construción actualmente. Composto que ao entrar en contacto coa auga, produce unha reacción exotérmica de cristalización de produtos hidratados, ten un engadido de area co que gaña resistencia mecánica.

O uso deste material neste tipo de construcións é usado en pequenos restauros de consolidación recentes. Verifícase nos inquéritos 1, 2, 3 e 4.

Isto indica que se perden as técnicas e saberes da construción vernácula. O cemento é empregado na telleira 1 e 2 para a reconstrución da cúpula e cheminea, e nas telleiras 3 e 4 para a reconstrución dos arcos do forno.

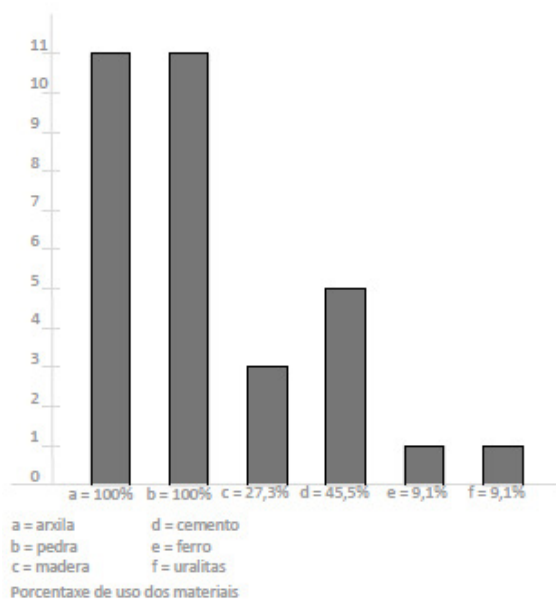
Ferro: o ferro é o metal de transición máis abundante na corteza terrestre. É empregado soamente no caso 4, para evitar o derrubamento da cheminea mediante uns arcos que a rodean e a envolven na súa totalidade.

Uralita: a uralita ou fibrocemento é un material empregado na construción, constituído pola mistura de cemento e fibra de amianto de reforzo. Este emprégase no inquérito 6 debido a que substitúe a tella nunha reconstrución posterior. É un material económico e lixeiro.

Fig.101 – Ferro na cúpula

Casos	Materiais					
	Orixe mineral		Orixe vexetal	Materiais compostos		
	Axila	Pedra	Madeira	Cemento	Ferro	uralitas
1	○	○	○	○		
2	○	○	○	○		
3	○	○		○		
4	○	○		○	○	
5	○	○				
6	○	○				
7	○	○				
8	○	○				
9	○	○	○	○		○
10	○	○				
11	○	○				

Táboa 6 - Materiais

5.2.2. Sistemas e técnicas de construción.

Para analizar as técnicas de construción das telleiras distínguense os seguintes tipos:

- Albanelerías
- Pavimentos
- Cobertura

Así realízase un análise concreto sobre estes sistemas e técnicas de construción.

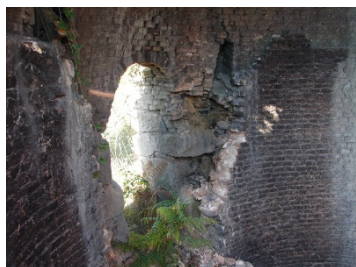

Fig.102 – Pared con dúas albanelerías

Albanelerías: Cando se analizan as albanelerías exteriores das telleiras hai que ter en atención que polo seu interior son diferentes. É dicir, que nunha mesma parede temos unha exterior e outra interior. En todos os estudos de caso, identifícanse dúas albanelerías, soamente a excepción de algunha telleira que xa non conservaba vestixios da parede interior.

O tipo de albanelería que se observa na construción das telleiras é a albanelería de granito ou tamén denominada cachotería. Aparello feito con cachotes, anacos irregulares de pedra e granito.

Debido a este tipo de aparello a estrutura do muro varia dependendo do tamaño da construción, a natureza dos materiais e os medios dos que se dispoñía, aínda así, en todas as situacións terá un grosor que oscila entre os 50 e os 80 centímetros e estará dotado dunha solidez e homoxeneidade como a proba o feito da súa presenza permanente ó longo do tempo.

Os muros de cachotería de granito eran feitos mediante cachotes irregulares e de tamaños diversos, que se colocaban sen labrar, limitándose o canteiro a buscar un oco onde colocar a pedra. O artesanado vóllese do martelo ou da maceta para a colocación, que se pode facer en seco ou con morteiro de barro, neste caso identifícanse exemplares das dúas maneiras de colocación.

As telleiras analizadas localízanse na zona suroeste de Galicia, lugar onde abundan as rochas graníticas. As pezas de granito empregadas neste aparello tiñan unhas dimensións entre os 50 e os 80 centímetros de longo, 30 e 80 centímetros de ancho e altura superior os 30 centímetros. Por norma os bloques de granito xa veñen feitos da canteira, só precisan ser

Fig.103 – Muro de granito

labrados para que as caras se doten de superficies planas. O acabado depende do tipo de aparello e da localización xeográfica da construción.

Os bloques colócanse en seco, poñendo a cada inferior dun deles sobre a superior de outro, axudados de pequenos racho nas xuntas. A técnica de construción empregada neste aparello é o perpiaño, feita con bloques pouco elaborados, onde as súas xuntas poden, en casos, ir encintadas con cal ou barro polo paramento exterior.

Noutros casos en vez de ir encintados con cal, énchense estes ocos con cachotes de granito máis pequenos. Pero non sempre as pedras encaixan no lugar, entón poden ser traballadas para obterse a forma pretendida. Buscando así un mellor acabado.

Para garantir a estabilidade do edificio existen algúns tratamentos. O máis perceptible é o efectuado no exterior dos paramento, que consiste no desfasamento entre as xuntas verticais das pedras, asemellándose á construción de unha parede de tixolo.

Nos nós de encontro entre paramentos e nas terminacións dos muros efectúase outro tratamento. Nas aberturas identifícase un tratamento específico para evitar o derrubamento do edificio e empregar pouca argamasa. As pedras encaixan perfectamente unhas en outras evitando movementos que poidan producir co paso de tempo derrubamentos.

En todas as construcións das telleiras obsérvanse que os muros de granito diminúan de ancho a vez que collían altura, en forma de pirámide, e tamén estaban todos eles enterrados, para proporcionarlle unha mellor resistencia o forno, xa que vai a soportar temperaturas moi elevadas.

Pola parte interior deste muro de cachotería de granito obsérvase outro de menores dimensións composto por ladrillo cerámico refractario. É dicir o forno polo seu interior estaba revestido con un material refractario que puidese soportar as temperaturas elevadas, ó igual que os arcos e a estrutura do forno onde se cargan as tellas. Son ladrillos cerámicos refractarios unidos entre si con argamasa de barro. Esta estrutura está

Fig.104 – Nó de encontro

Fig.105 – Detalle da abertura

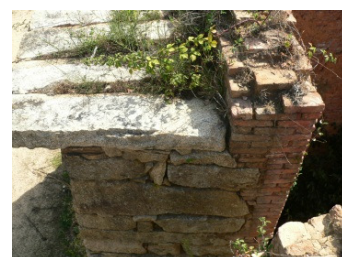
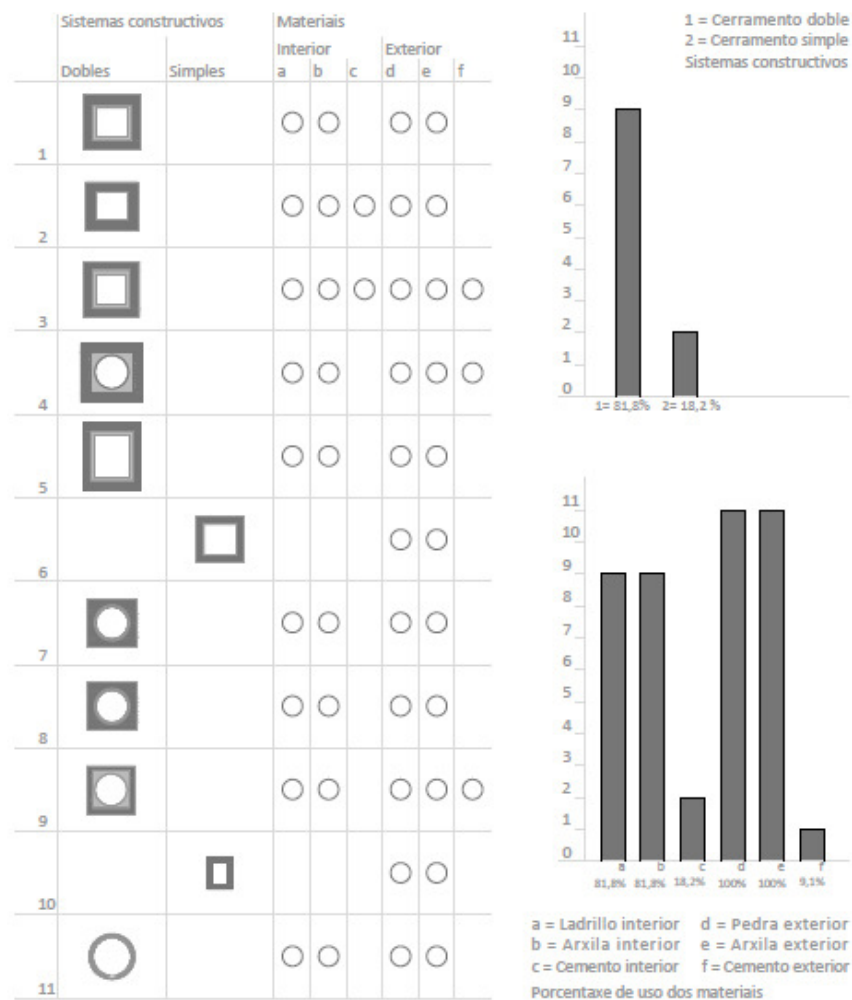

Fig. 106 – Detalle da parede

presente na maioría dos inquéritos analizados. Só se identifican dous exemplos nos casos 6 e 10, nos que xa non quedan vestixios de este muro.

Táboa 7 - Albanelerías

Pavimentos: a análise de todos os inquéritos coincide neste punto. As telleiras estaban asentadas sobre o solo natural, neste caso barro e arxila. No pavimento das telleiras era onde se realizaba a combustión do forno, lugar empregado para queimar a leña e por iso non tiña ningunha dificultade na súa construción.

Todas elas tamén coincidían no pavimento interior, o que dividía a caldeira do forno en si. Composto por uns arcos a base de ladrillo que se xuntaban no centro apoiados nunha viga ou parede mestra, o potro, e dende este e sobre os arcos tendíanse outras vigas menores que en conxunto formaban un emparrado chamado rede ou criba.

Cobertura: a cobertura é un dos elementos máis importantes na construción das telleiras porque dela dependía a cocción. Nos inquéritos realizados distínguense catro casos: nas que non se atopan vestixios da cobertura, debido a que se podían facer desmontables e con materiais fáciles de mover, que non perduraron co paso do tempo; a cobertura en cúpula, a cobertura con cúpula e cheminea e a cobertura a catro augas. A maioría destas coberturas perduran co paso do tempo porque foron obxecto de restauracións.

Cobertura de cúpula: presente nos inquéritos 1 e 11. Dentro deste, identificáronse dous casos, unha reconstrución no inquérito 1 e unha cúpula orixinal no inquérito 11. Debido a iso teñen algunha diferenza na súa construción.

A cúpula orixinal está construída con ladrillo cerámico refractario e argamasa de barro, pero non posúe ningunha estrutura que a soporte.

Pola contra a cúpula restaurada, reconstrúese empregando uns arranques existentes no forno que partían dunha base cadrada realizando pechinas nos esquinais para conseguir a circunferencia da cúpula empregando morteiro bastardo de cal e cemento. Como estrutura interior se colocou unha cimbra de madeira de piñeiro. O ladrillo empregado foi recuperado durante a escavación realizada.

Fig.107 - Pavimento

Fig.108 - Pavimento interior

Fig.109 - Cúpula orixinal

Fig.110 - Cúpula restaurada

Fig. 111 – Cúpula con cheminea

Fig.112 – Cobertura de catro augas

Cobertura de cúpula e cheminea: presente nos inquéritos 3, 4 e 9. As coberturas de cúpula con cheminea están construídas con ladrillo cerámico e argamasa de barro que arranca dende o forno en forma de cúpula e remata en forma de cheminea. Dentro dos tres inquéritos que teñen esta cobertura identifícanse dúas peculiaridades, no inquérito 3, a cheminea esta suxeita por unha especie de arcos de ferro para evitar que este se desmontara co paso do tempo e a outra peculiaridade tanto no inquérito 3 como no 4 é que se observan grandes parches de argamasa de cemento para evitar a destrución da cobertura.

Cobertura de catro augas: presente no inquérito 2, é unha rehabilitación que foi feita sen unha base teórica, xa que o existente non ten nada relacionado coa telleira real.

A cobertura componse de dúas partes ben diferenciadas: o armazón sustentante do tellado e a cobertura propiamente dita. O armazón é unha estrutura en madeira de castiñeiro que aumenta en complexidade dependendo da superficie a cubrir.

A estrutura de armazón está composta por varias pezas que parten do cumio, peza que ten a función sustentante fundamental e que consiste nunha grosa trabe de madeira que se encaixa nos vértices dos muro pinches.

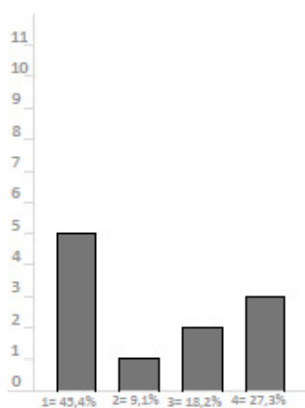
Como a superficie a cubrir é bastante distancia existen unhas trabes intermedias de menor sección, chamadas tesoiras que, partindo do cumio apóianse polo outro extremo no remate dos muros rectangulares. Do cumio tamén derivan os pontóns, pezas de madeira de 12x10 centímetros, separados entre 50 e 70 centímetros, sobre os que se cravan unhas táboas chamadas latas, nas que se asenta a tella.

A tella é a solución máis indicada para esta cobertura, tanto pola súa economía como pola resistencia do material cerámico. A tella é unha peza de barro cocido que se fai nestas propias telleiras, de forma troncocónica con 30 ou 40 centímetros de longo. A inclinación empregada oscila entre os 25 e 40°, para garantir a circulación da auga da chuvia e impedir o desprazamento das tellas.

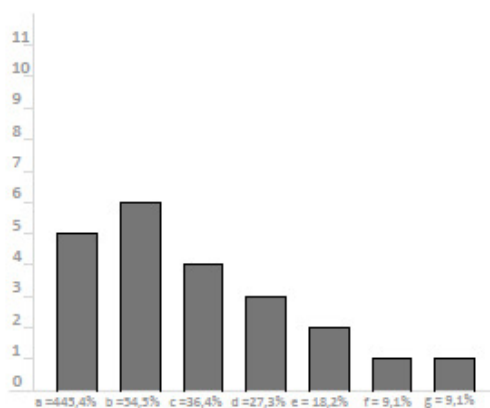
O que teñen estes inquéritos e estas coberturas en común é que en todas elas existen unhas pequenas aberturas que serven para vixiar a cocción de dentro do forno.

Para acceder a estas coberturas empregábanse unhas pedras que estaban inseridas na parede e que a mesma vez formaban parte da albanelería.

	Sistema constructivo				Material						
	S / cobertura	Catro aguas	Cúpula	Cúpula e cheminea	a	b	c	d	e	f	g
1					○	○	○	○			
2						○		○	○		
3					○	○	○				
4					○	○	○				○
5											
6											
7											
8											
9					○	○	○	○	○	○	
10											
11					○	○					

1 = S / cobertura   3 = Cúpula
2 = Catro aguas   4 = Cúpula e cheminea
Sistemas constructivos

a = Ladrillo   d = Madeira   f = Uralita
b = Anxila   e = Tella   g = Ferro
Materiais

Táboa 8 - Cobertura

5.3 Análise tipolóxica.

Na análise tipolóxicas estúdanse os espazos identificados en cada telleira. Son diferenciados sete tipos de espazos nos casos de estudo.

Fig. 113 - Forno

Forno: Elemento principal da construción, estrutura que se dividía en 2 zonas: unha parte soterrada, a caldeira ou cámara de combustión; e outra que sería o forno propiamente dito ou cámara de cocción.

Este espazo está presente en todos os casos de estudo.

Pallette ou cuberto: Espazo que rodea o forno por dúas ou tres caras. A súa función era de almacén do material seco antes da cocción ou material cocido á espera da venda ou distribución.

Presente en 3 casos de estudo.

Fig. 114 - Leñeira

A leñeira: Pegada tamén o forno e continuando na maioría dos casos a estrutura do pallette, espazo observado en rampla en todos os casos. Espazo no que se almacena o material de combustión e que e no que se aloxa a persoa encargada de vixiar o proceso.

Presente en 10 casos de estudo.

Eira: Espazo plano que rodea a telleira, servía de obradoiro. Divídese en dúas partes: a eira propiamente dita, zona onde se realizaban as diferentes tarefas previas ó cocido no forno e a praza, parte da eira onde se amoreaba a leña.

Están presentes nos 11 casos de estudo, e confírmase en todos eles que era un espazo plano e duro, para favorecer os traballos de secado e almacenamento.

Fig. 115 - Pía

Pías: escavacións circulares de pouca fondura ás veces rodeadas de pedra e ultimamente con cemento, nas que se amolecía e amasaba o barro. Normalmente había dúas por telleira para poder traballar continuamente. Situábanse próximas á auga.

Están presentes en 4 casos de estudo.

Caseta: Construción feita nun extremo da eira, de tamaño, estrutura e consistencia variable, que dependía da cantidade de persoas, material e tempo que estivese traballando. Funcionaban como vivenda e almacén.

Está presente en 1 caso de estudo.

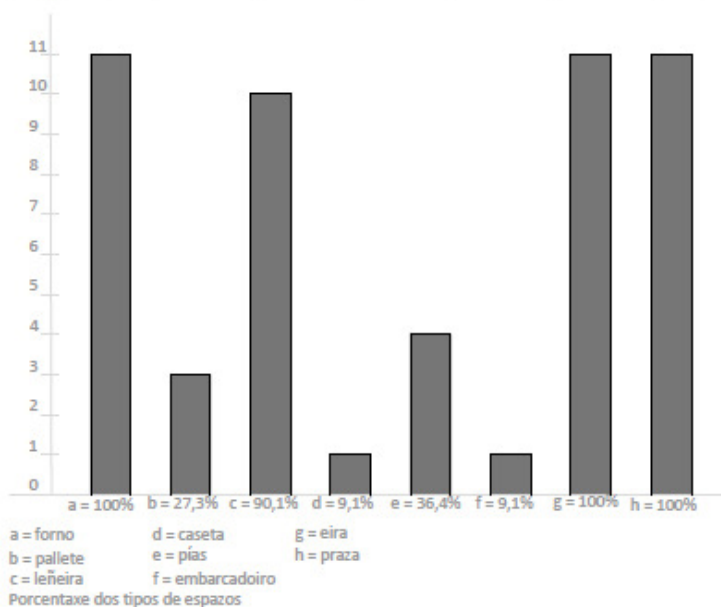
Embarcadoiro: Espazo destinado a atraque das embarcacións empregadas para transporte de material.

Presente en 1 caso de estudo.

Fig. 116 – Caseta e telleira

Casos	Tipos de espazos Espazos principais			Espazos auxiliares			Praza
	Forno	Pallette	Leñeira	Caseta	Pías	Embarcadoiro	
1	○		○				○
2	○	○	○		○	○	○
3	○	○	○	○			○
4	○		○				○
5	○		○				○
6	○		○		○		○
7	○		○		○		○
8	○		○		○		○
9	○	○	○				○
10	○		○				○
11	○						○

Táboa 9 – Tipoloxías de espazos

5.4. Análise de matriz espacial.

A composición volumétrica da matriz espacial que se observa presentemente nas telleiras resulta de distintos factores condicionantes: características construtivas, intervencións de restauro e a data de abandono.

A organización da construción e o traballo que nela se desenvolveu induce o surximento de un ou varios corpos relacionados entre si. Os varios corpos ou espazos que se identifican nas telleiras divídense en edificacións principais; forno, leñeira e pallete, e secundarias; a eira, a praza, as vivendas, as pías, e o embarcadoiro. Dependendo do seu uso e da súa importancia no funcionamento da telleira.

A situación xeográfica tamén inflúe no número de edificacións, xa que si se fai referencia as telleiras próximas os ríos pódese observar un espazo máis, o embarcadoiro.

A opción lóxica para a construción deste tipo de edificacións, sempre foi a búsqueda do material tratado, o barro. Estas construcións encontrábanse próximas das grandes barreiras para economizar a produción do material.

Telleira nº1 – Telleira de Vieites.

Edificacións principais: o forno e a leñeira

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e a cheminea.

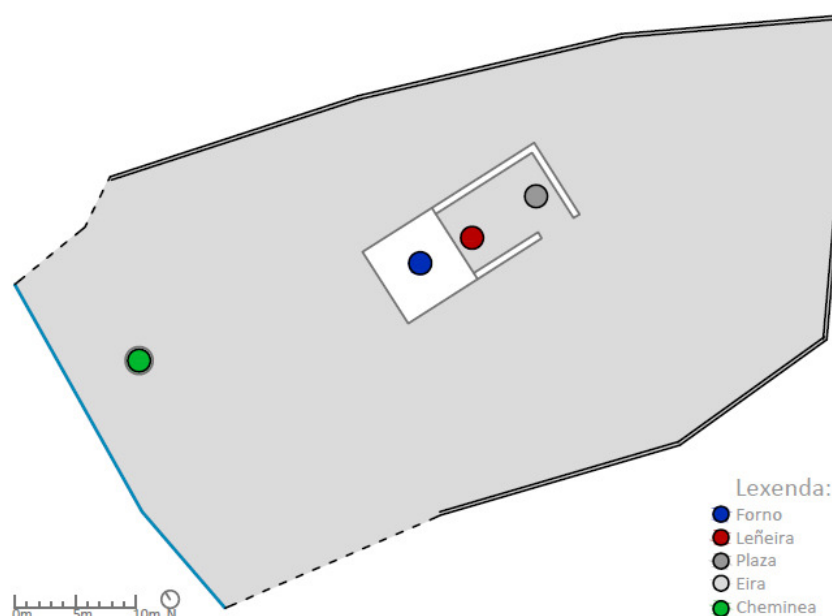

Fig. 117 – Telleira de Vieites

Telleira nº2 – Telleira de Manuel Gonzalez.

Edificacións principais: o forno, a leñeira e o pallette.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira, as pás e o embarcadoiro.

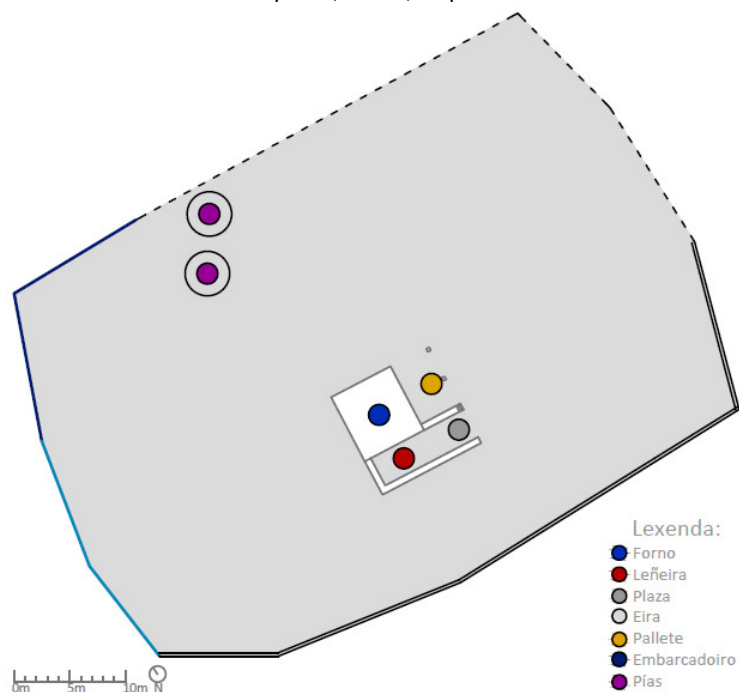

Fig. 118 – Telleira de Manuel González

Telleira nº3 – Telleira dos Moledo.

Edificacións principais: o forno, a leñeira e o pallette.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e as vivendas.

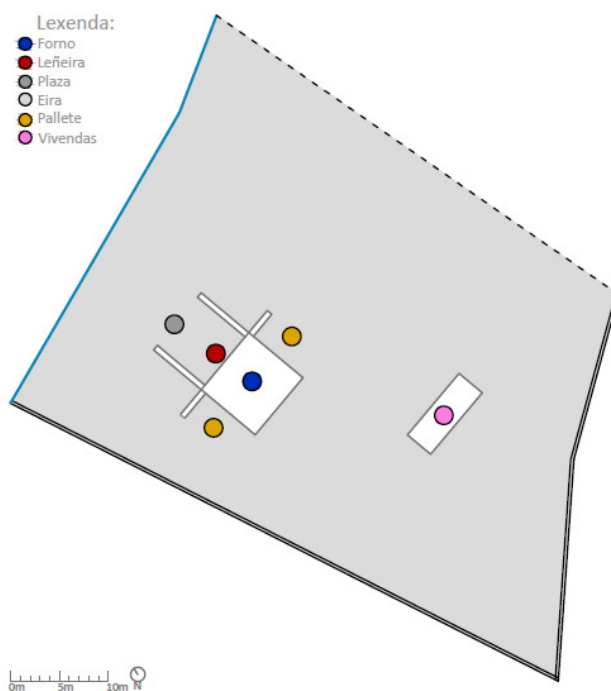

Fig. 119 – Telleira dos Moledo

Telleira nº4 – Telleira de Noia.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza e a eira.

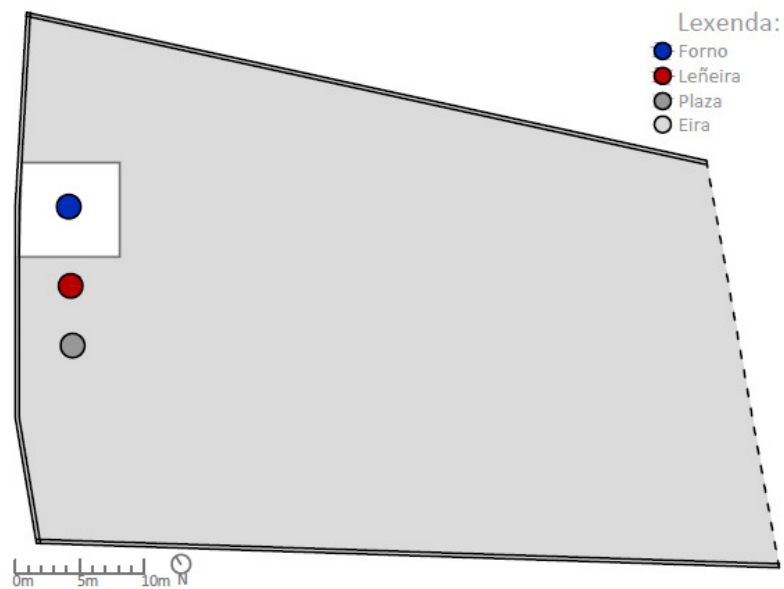

Fig. 120– Telleira de Noia

Telleira nº5 – Telleira de Blanco.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza e a eira.

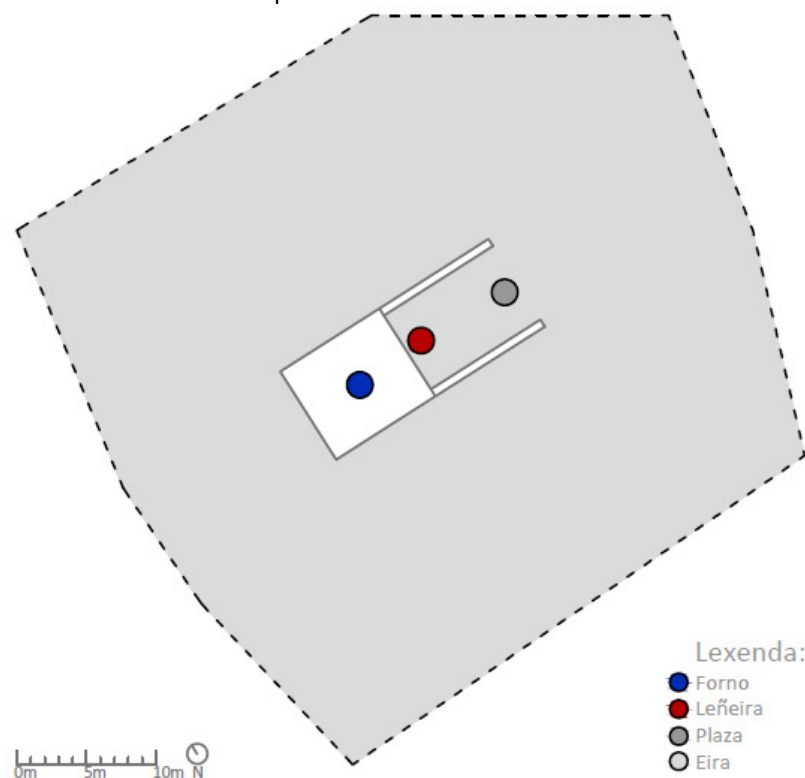

Fig.121 – Telleira de Blanco

Telleira nº6 – Telleira de Cesantes.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e as pías.

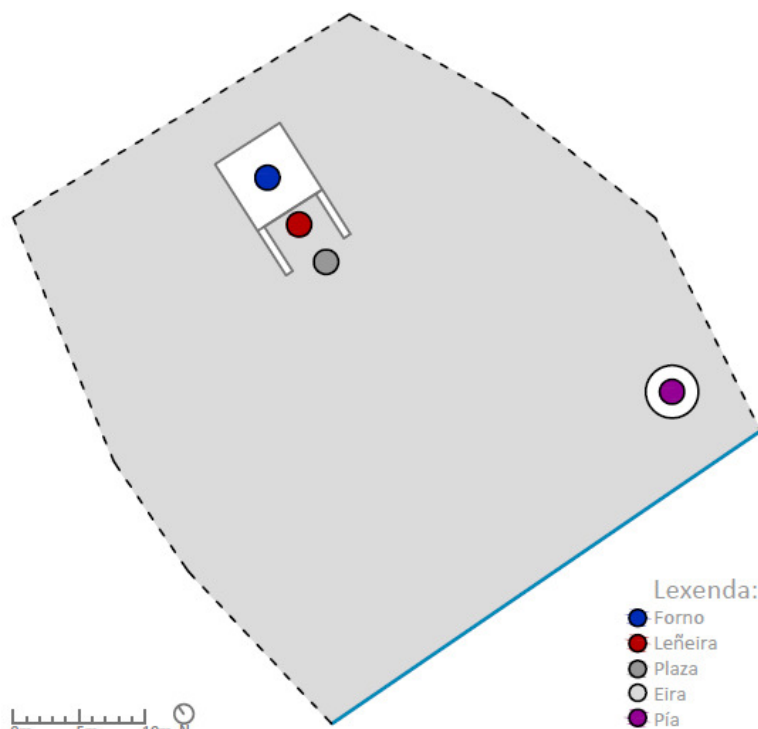

Fig. 122 – Telleira de Cesantes

Telleira nº7 – Telleira de Cesantes.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e as pías.

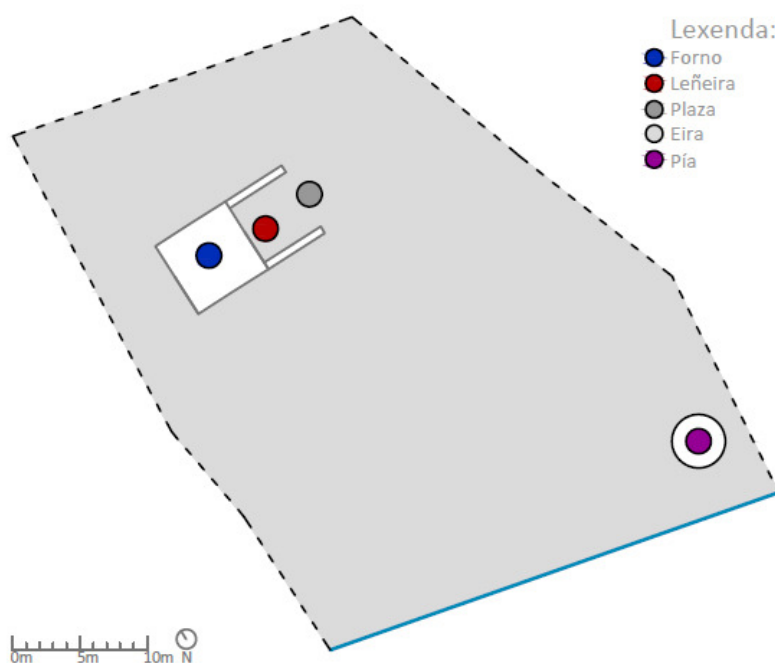

Fig. 123 – Telleira de Cesantes

Telleira nº8 – Telleira de Cesantes.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e as pás.

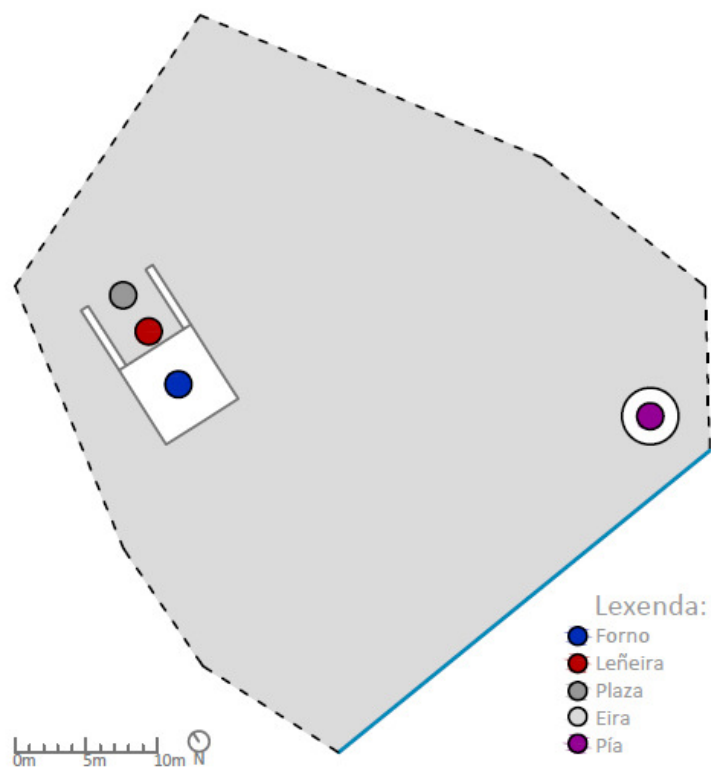

Fig. 124 – Telleira de Cesantes

Telleira nº9 – Telleira de Nogueiró.

Edificacións principais: o forno, a leñeira e o pallette.

Edificacións auxiliares: a praza e a eira.

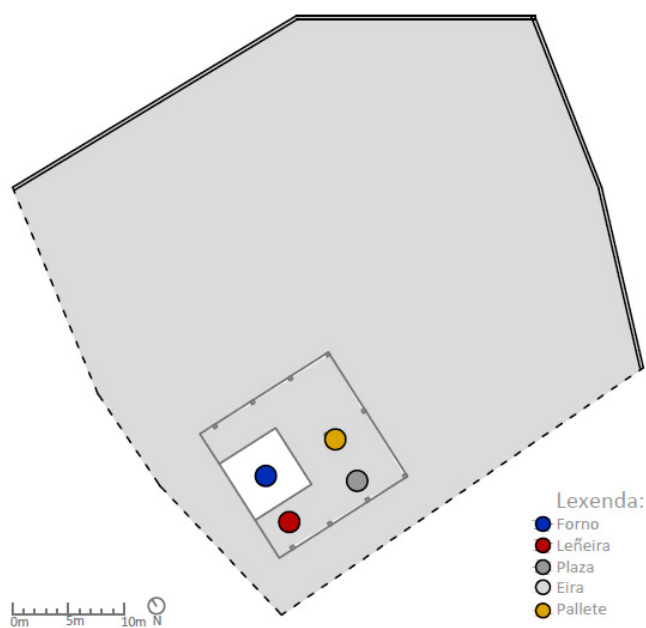

Fig. 125 – Telleira de Nogueiró

Telleira nº10 – Telleira de Salcidos.

Edificacións principais: o forno e a leñeira.

Edificacións auxiliares: a praza e a eira.

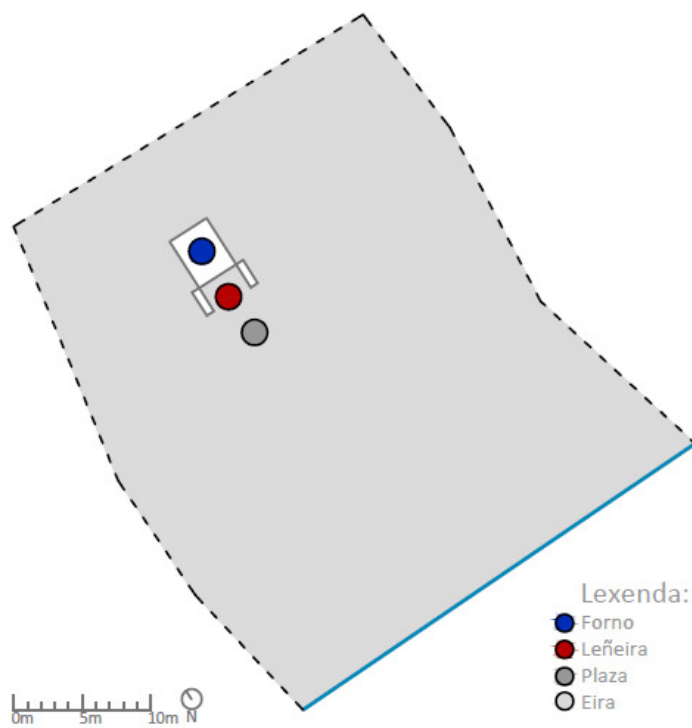

Fig. 126 – Telleira de Salcidos

Telleira nº11 – Telleira de Guillarei.

Edificacións principais: o forno.

Edificacións auxiliares: a praza, a eira e a cheminea.

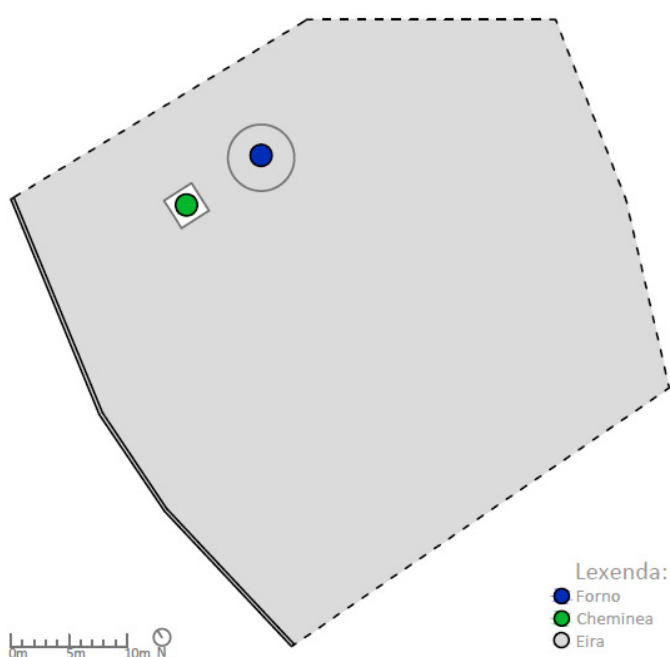

Fig. 127 – Telleira de Guillarei

Resultante deste análise obtense dúas tipoloxías de matriz espacial segundo o acceso a leñeira:

- Cando o acceso a leñeira se observe de fronte o forno, isto da lugar a unha aliñación entre o forno, a leñeira e a praza. Esta tipoloxía se repite en 9 dos 11 casos de estudo.

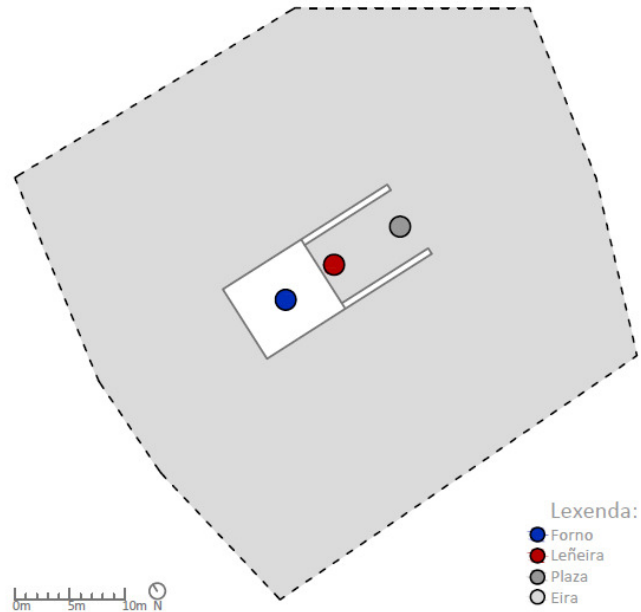

Fig. 128 – Tipoloxía 1 de matriz espacial

- Cando o acceso a leñeira se observa de forma angular, no referente ó forno, isto da lugar a unha aliñación só entre a leñeira e a praza. Esta tipoloxía está presente en 2 dos 11 casos de estudo.

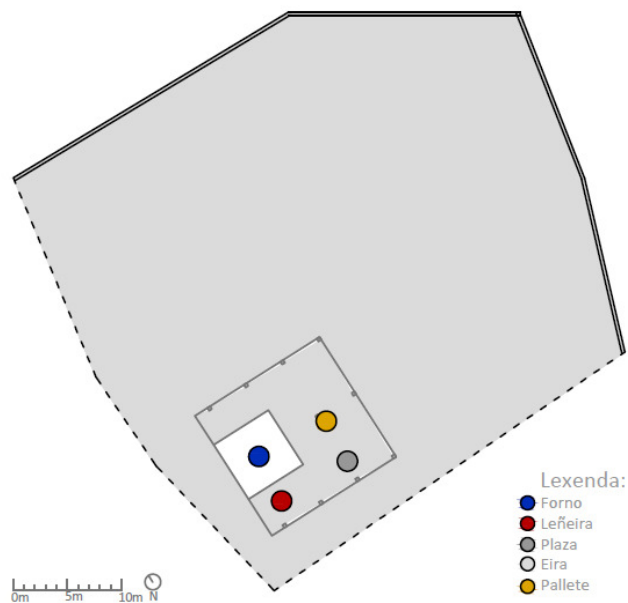

Fig. 129 – Tipoloxía 2 de matriz espacial

6. Correlacións analíticas e de valores.

6.1. Correlacións analíticas.

Despois da análise dos casos de estudo, seguindo os parámetros dos obxectivos, procédese á descrición dos indicadores que serán empregados para a futura acción de conservación. Estes indicadores proporcionan as respostas específicas para a realización das conclusións do estudo.

Indicadores de localización:

Partindo do dato identificado, as telleiras amosan unha localización xeográfica determinada pola achegada presenza de barreiras (Ladra, 2006), e en núcleos urbanos onde era maior a demanda (Verea, 2008). As telleiras localízanse seguindo varios factores de localización: cerca de núcleos urbanos con necesidades deste tipo de materiais, en entornos e medios naturais propicios para a súa hubicación polo elevado nivel de materia prima, en entornos rurais porque necesitan espazo para almacenamento de material e relativamente lonxe da poboación debido as molestias que poden ocasionar os fumes que produce, e en enclaves naturais próximos a elementos de auga.

Indicadores cronolóxicos:

A capacidade da pervivencia dos conxuntos e elementos de valor patrimonial, presenza unha grave crise, é dicir, a situación actual do patrimonio arquitectónico vernáculo no medio rural é moi complexa é un dos principais problemas que afectan os casos de estudo, pódese referir entre outros problemas, o abandono, o estado de conservación, as modificacións, as rehabilitacións e a incorporación de novos materiais.

Como consecuencia destes factores as telleiras presentan anomalías. Algunhas relaciónanse coas intervencións inhábiles, que outros autores descoñecen as implicacións de tales intrusións nunha construción vernácula. Outras anomalías poden ter orixe de carácter construtivo ou incluso alleos

as construcións como a acción do vento, da auga ou simplemente o paso do tempo e poñen en deterioro os materiais.

As telleiras foron abandonadas coincidindo coa modernización e a mecanización das fábricas. Durante este tempo como non se lle atribuíu ningún uso ou utilidade a súa construción e o seu valor foi deteriorándose ata a situación actual.

Indicadores formais:

Tipo de volume: Volume macizo e alzados simples. As telleira da provincia de Pontevedra posúen volumetrías de liñas rectas e simples, isto propicia os alzados sinxelos. Unha característica común é a existencia de poucas aberturas nestas construcións, para evitar que se escape o calor. Sendo as observadas as mínimas necesarias para o control e o acceso.

Altura: Partindo de que non se identifican alturas das telleiras antigamente, unhas medidas próximas son de tres ou catro metros de lado e cinco ou seis de alto e a caldeira enterrada máis de un metro (González, 2002). Na altura, non se observan indicadores fixos, xa que pode variar dunha construción a outra. Aínda así, o forno está sempre enterrado entre 2-3 metros. A altura non inflúe directamente na capacidade do forno, non por ser máis alta, ten máis capacidade e alberga máis tellas para a cocción.

Tipo de aberturas: As aberturas identificadas antigamente nos fornos son as de encanar e desencanar, a boca do forno e os ventanucos de vixiar a cocción que se tapaban durante a cocción (Leiro, 1993).

As aberturas identificadas nas telleiras divídense en tres grupos: boca do forno, que se identifica unha por telleira e son pequenas e rectangulares. A súa función é cargar a caldeira de combustible (leña) e están situadas a un nivel inferior. Teñen un tamaño reducido para evitar que escape parte do calor.

As aberturas de carga e descarga, son de base rectangular e a parte superior curva. Identifícanse dúas por telleiras e de grandes dimensións para poder cargar e descargar o forno. Poden estar situadas unha en fronte da outra ou

en ángulo, nos casos de estudo analizados identifícase maioritariamente o primeiro caso. Durante a cocción eran tapiadas con ladrillos para manter a temperatura do forno (Leiro, 1993).

As aberturas para vixiar a cocción, estaban situadas na cobertura, de pequenas dimensións e formas variadas, o igual que as anteriores, para evitar que diminuíra a temperatura podíanse tapiar (Leiro, 1993).

Planta: Antigamente as paredes podían manter a mesma forma interiormente ou variala transformando o interior nun cilindro ou tronco de cono para sustentar as bóvedas ou chemineas (Leiro, 1993).

A forma da planta máis común é de tipoloxía rectangular tanto interior como exteriormente, como se observou anteriormente na contextualización. Na planta obsérvase a prolongación da construción definida como leñeira, este espazo identifícase cara sur ou este, para protexer a boca do forno dos ventos máis fortes.

Adaptación o terreo: Para a construción do forno e necesario realizar unha escavación (González, 2002). As construción están adaptadas ó terreo, obsérvanse semi-enterradas, debido a que a leñeira identifícase en todos os casos enterrada.

Indicadores construtivos:

A arquitectura vernácula posúe unhas características recoñecidas. As técnicas e materiais tradicionais de construción son resultado de unha consolidación derivada da herdanza cultural, que permitiu o ser humano saber empregar cada material e modo de traballo. Como arquitectura vernácula empréganse materiais próximos o local da construción (Leiro, 1993). Os materiais básicos na construción das telleiras é a pedra e o barro. A pedra na construción do forno e os ladrillos cerámicos na construción da cobertura e albanelerías interiores.

Nas telleiras obsérvanse unhas técnicas construtivas claras. A albanelería está composta por paredes dobres de granito no exterior e ladrillo cerámico no interior (Leiro, 1993), sempre empregando argamasa de arxila.

Identifícase un tratamento específico nos puntos críticos da construción, nos nós de encontro entre unha parede ou outra, no desfasamento entre as xuntas verticais da pedra, na colocación da pedra das aberturas e forma de arco, a diminución do ancho das albanelerías cando crecían en altura. Estes son algúns dos sistemas e tratamentos construtivos que os antergos xa empregaban na construción deste tipo de edificacións.

O pavimento inferior das telleiras é constituído por solo natural, barro e arxila. Este pavimento pertence a caldeira, espazo de queima da leña. O pavimento interior divide a caldeira do forno, e está construído con ladrillos cerámicos e argamasa de arxila. Está composto por arcos e varias vigas, en forma de grella para poder soportar mellor o peso e a colocación da carga do forno (González, 2002). A súa función era servir de soporte para a colocación das tellas e ladrillos para cocer.

A cobertura é un elemento que varía nas telleiras, non se observan parámetros claros dunha cobertura específica. Aínda así, identifícanse dúas tipoloxías predominantes: cúpula e cúpula con cheminea (Leiro, 2008). Non se observa outra tipoloxía clara debido a que as coberturas de catro augas eran desmontables (González, 2002), mentres que as de cúpula son fixas, polo que cabe supor que os 5 casos sen cobertura actualmente, puideron tela desmontable no seu orixe. O material empregado nestas coberturas é o ladrillo cerámico e a argamasa de arxila.

Indicadores tipolóxicos:

Diferéncianse 7 tipoloxías de espazos nas telleiras estudadas, divididas en espazos principais e auxiliares (Leiro, 1993).

O forno é o elemento principal da construción o seu arredor identifícase o pallette, espazo cuberto que rodea o forno e a leñeira, espazo continuo e de unión entre o forno e o pallette.

Os que máis e mellor se observan son o forno e a leñeira porque son os espazos principais. O forno é a construción máis forte e a leñeira é un

espazo implícito na continuidade do forno. O pallette non se identifica tan correctamente porque é unha construción desmontable.

A eira e a praza son espazos implícitos na telleira (Leiro, 1993), non constan con ningunha separación nin delimitación, a eira é todo o espazo que rodea a telleira e a praza é o espazo que une a eira coa leñeira.

As pías son escavacións circulares situadas nun extremo da eira e preto da auga, normalmente había dúas por telleira. Ó ser construcións en pedra e de pouca consistencia favoreceu a súa desaparición. De 3 a 6 metros de diámetro e construídas en pedra (Leiro, 1993).

A caseta, construción auxiliar que servía para almacenamento ou vivenda. O observarse vestixios nun só caso de estudo podemos supor que non era unha construción habitual, ademais a fundamentación teórica referenciase que podían ser fráxiles estruturas polo que se xustifica que desaparecesen no tempo.

O embarcadoiro espazo identificado nas telleiras próximas o río. Recheos rematados en valor (Leiro, 1993).

Unha construción auxiliar que si se observa na contextualización pero non nos casos de estudo son as fontes ou elementos de auga (Leiro, 1993). As telleiras estudadas están todas próximas a ríos, por esta causa non debía ser necesario construír elementos de auga.

Indicadores de matriz espacial:

Partindo da matriz espacial definida polo forno, leñeira e praza que máis se repiten nos casos de estudo, e serán engadidos os restantes espazos segundo a ubicación máis idónea.

Pallette: Aínda que solo se observe en 3 casos de estudo a ubicación identificada corresponde co lugar que teoricamente debe ocupar. Estando presente este espazo en dous ou tres laterais do forno.

Pías: A localización teórica das pías sería próxima a elementos de auga, dato que se confirma, en catro dos casos de estudo, estando próximas o río.

Embarcadoiro: Non sendo frecuente encontrar os seus vestixios, quizais polo efémero de esta construción é relativamente fácil establecer a súa ubicación en relación coa matriz espacial. Identificándose nun canle de auga.

Caseta: É o elemento mais difícil de posicionar en relación a matriz espacial debido a que non desempeña unha función no desenvolvemento no traballo da telleira, sendo esta construción un elemento auxiliar para o aloxamento dos traballadores.

A eira: É o espazo sobre o que se hubican o resto de elementos que forman a matriz espacial, atópase implícita. O tamaño deste espazo é de supor que varia segundo a capacidade de traballo da telleira.

En función destas observacións, pódese definir a matriz espacial seguindo o modelo que se identifica a continuación.

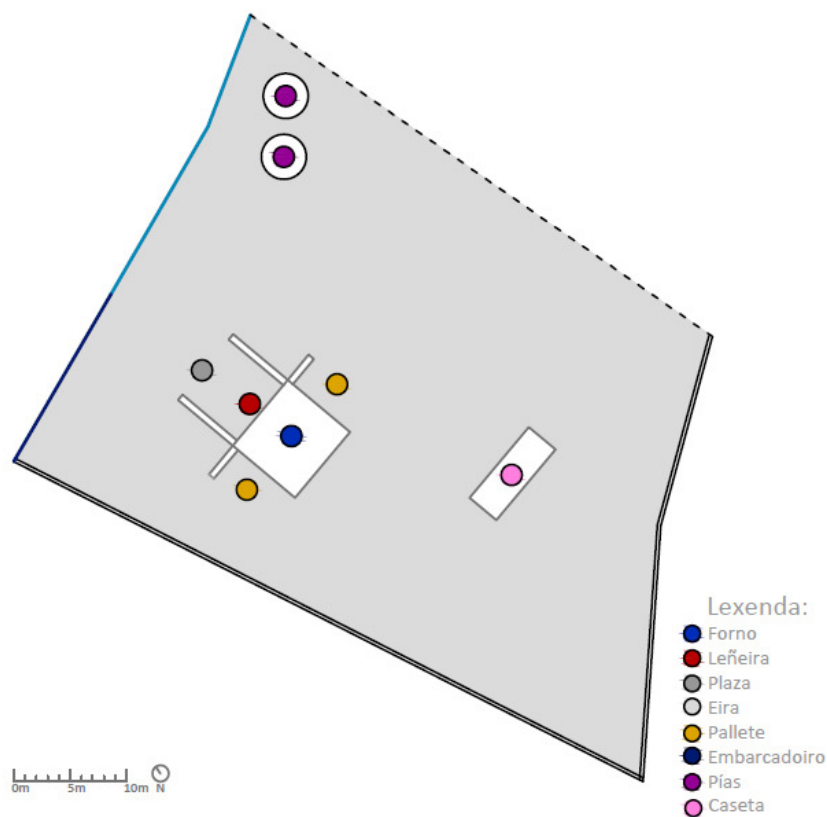

Fig. 130 – Matriz espacial tipo

6.2. Correlacións de valores

O recoñecemento dos valores do obxecto faise fundamental para a identificación da intervención máis adecuada para a súa conservación (Correia, 2007).

As telleiras como parte deste patrimonio cultural, industrial e vernáculo tamén posúen valores.

Valores emocionais (Feilden, 2004): Posúen valor de identidade porque é o primeiro modelo do sector industrial da cerámica de Galicia (Plan Nacional do Patrimonio Industrial, 2011). As telleiras son identidade dunha época, finais do século XVIII. Os telleiros é un dos oficios máis antigos de Galicia, e tamén posúe un dialecto propio, que os traballadores crearon para poder entenderse entre si, e que non os entendera o xefe. Posúe valor de continuidade porque sobreviviron a pasaxe do tempo, resultando marcas desa pasaxe que transforman ese sobrevivente nun testemuño (Aguar, 2002). Entre 1800 e 1900 as telleiras en Galicia estaban en auge, destas datas constan as primeiras construción e en 1989 dátase a última telleira en deixar de funcionar. As telleiras son industrias vernáculas que tiveron 200 anos de auge económico e tardaron case outros 100 anos en deixar de funcionar dende que comezou o seu declive.

Valores culturais (Feilden, 2004): O valor histórico reside en que representa unha etapa determinada da historia (González-Varas, 2008). As telleiras forman parte da historia de Galicia do século XVIII ata principios do XX. Son construcións históricas que posúen unha estética e arquitectura temporal. Dun tipo de arquitectura en concreto, a arquitectura vernácula. Posúen valor arquitectónico porque son construcións proxectadas polos habitantes dunha rexión ou período histórico determinado mediante o coñecemento empírico, a experiencia de xeracións anteriores e a experimentación. As telleiras posúen valor ambiental e ecolóxico, porque cando deixan de cumprir o seu ciclo vital, os materiais empregados na súa construción son devoltos sen risco ou contaminación ecolóxica o propio solo.

Valores de uso (Feilden, 2004): Os valores de uso están directamente relacionados coa posta en valor deste patrimonio. As telleiras actualmente non posúen valor de uso por iso están en ruínas. Segundo Choay a ausencia

do valor de utilización é o criterio que distingue o monumento histórico das ruínas arqueolóxicas (2007, p.140).

Neste estudo propónse o valor de uso para que realmente se poidan clasificar como un monumento histórico e non como unhas ruínas arqueolóxicas. As telleiras poden realizar outra función diferente para as que foron creadas. Empregaríanse para informar as xeracións máis novas, de unha época que viviron os seus antergos, a coñecer a tradición dun oficio antigo e funcional. As telleiras poden converterse en talleres, museos, puntos informativos ou incluso rehabilitar unha para realizar a súa función inicial. Así poder dotalas de valor funcional, económico, social e educacional para potenciar o seu uso ou soamente salvagardalas para uso de disfrute.

7. Conclusión

7. Conclusións.

No transcurso das últimas décadas o ritmo dos cambios intensificáronse no medio rural, dando lugar a un proceso de crecente destrución da arquitectura industrial vernácula. Como resultado, as telleiras da provincia de Pontevedra encóntranse nun lamentable estado de abandono. A propia estabilidade de algunhas está seriamente ameazada: as construcións aparecen cubertas de matos e vexetación, ata o punto que o acceso as mesmas é impracticable.

Si continua o estado de abandono e non se buscan solucións para a súa conservación, estes bens inmobles industriais, vernáculos e etnográficos corren o risco de desaparecer. Isto ten importantes consecuencias tanto patrimoniais como culturais, pois a extinción definitiva das telleiras marcaría o último vestixio na historia de este oficio tradicional.

A dinámica xerada neste estudo pretende diminuír o abandono e deterioro das telleiras, para que contribúa para a acción de conservación, que asegure a preservación da memoria histórica e dos saberes deste tradicional oficio, así como a conservación das testemuñas tanxibles, as telleiras.

O significado das telleiras evolucionou dende que funcionaban como instalacións produtivas ó actual abandono. Mentres estiveron en produción foron consideradas construcións con un evidente valor de uso; posteriormente coa crise da actividade e a industrialización, pasaron a ser estruturas anacrónicas ás que non se concedía ningún valor.

O que se pretende con esta investigación é que as telleiras se transformen en símbolos locais do pasado con unha clara proxección de futuro mediante a adquisición de un novo valor de uso. Este estudo ilustra unha das paradoxas e un dos aspectos máis significativos do noso tempo: a práctica consistente en atribuír novos usos a obxectos materiais e a actividades procedentes do pasado que foron creadas para funcións diferentes.

Pretendese promove a conservación das telleiras, sendo interpretadas como elementos simbólicos que conectan o pasado co presente e dan sentido da continuidade histórica á poboación con un posible futuro.

Abórdase o estudo de unha tipoloxía construtiva concreta e plantéxanse alternativas de uso para a súa conservación, converténdolas en instrumentos de dinamización socioeconómica.

As instalacións telleiras, non se identifican catalogadas entre os bens inmobles de importancia patrimonial, consecuentemente, carecen de calquera tipo de protección legal real ou verdadeiramente efectiva. Actualmente a súa propiedade atópase en mans de particulares e todo indica que non existe ningún plan de recuperación e/ou rehabilitación deste inmobles para a súa posta en valor e goce público.

O criterio base do estudo é a búsqueda de indicadores para satisfacer a compatibilidade entre as telleiras e o novo uso asignado mediante a acción de conservación e a estrutura do edificio, os seus problemas de degradación, a constante aspiración de conservación dos materiais, técnicas e estrutura vernácula que constitúen o patrimonio industrial vernáculo.

A partir do estudo realizado e do traballo de campo extráense as especificidades tipolóxicas das telleiras da provincia de Pontevedra, clasificadas segundo diferentes indicadores resaltando os formais, na que destaca a forma compacta e de liñas sinxelas da construción principal que é o forno; os construtivos, onde se observan técnicas de construcións tradicionais conxugadas con materiais da zona; tipolóxicas, onde se observan sete espazos diferentes dentro do aglomerado das telleiras; e por último os indicadores de matriz espacial que revelan a presenza de espazos principais e espazos secundarios, sendo a relación entre o forno a leñeira e a praza, incluso o pallete os elementos máis característicos a hora de definir a matriz espacial do conxunto.

Como obxectivo final identifícanse os valores asociados ca matriz espacial que se caracterizan por ser valores emocionais relacionados coa identidade e continuidade que tiveron as telleiras nunha época; valores culturais observados mediante o vestixios arquitectónicos e históricos, que posúen valor ecolóxico por empregar materiais da zona; e valores de uso propostos que están relacionados directamente coa funcionalidade da edificación dende un punto de vista educacional.

A decadencia das telleiras mediante a industrialización, con leva irremisiblemente ó abandono e ruína destas construcións. A isto contribúe tamén en gran medida o descoñecemento por parte da poboación do valor destas construcións como elementos significativos da arquitectura industrial e vernácula; no marco das novas políticas de desenvolvemento rural, é posible plantexar alternativas para manter as telleiras en uso, única forma de garantir seu adecuado mantemento e preservación.

A proposta de conservación pretende non só ser un prototipo de recuperación de elementos arquitectónicos con uso e viabilidade no tempo, senón servir como modelo de arquitectura integrada na paisaxe empregando os medios de formación e información; en definitiva de divulgación e concienciación das construcións vernáculas industriais tan negativamente afectadas nestes tempos.

Son diversas as posibilidades para dinamizar as telleiras co recoñecemento social e institucional. A actividade económica que mellor pode contribuír a rentabilizar o valor patrimonial é o turismo rural.

Unha iniciativa interesante podería ser a aplicación de un programa de difusión do patrimonio que mostre e explique no centro de interpretación (existente e sen uso nin función) e nas propias telleiras esta actividade cultural. Trataríase de facer intelixible este patrimonio os veciños e turistas, facendo uso de técnicas de comunicación que faciliten o coñecemento da historia da actividade, seus valores culturais e esperten a conciencia da importancia da súa protección. De modo complementario ó centro de interpretación, podería deseñarse un itinerario polas sendas rurais que sirva para conducir turistas e residentes locais os emprazamentos concretos das telleiras.

Ademais destes usos divulgativos do patrimonio en relación co turismo, que converten as telleiras en instalacións museísticas nas que se reconstrúe a memoria, poderían existir outras iniciativas complementarias que suporían non só a restauración das instalacións, senón a súa posta en funcionamento para a produción de tellas e ladrillos para a rehabilitación de edificios concretos de acordo cos tipos arquitectónicos vernaculares. Conseguiríase

así activar este patrimonio, máis que como vestixio histórico, como memoria viva do pasado. Ó longo deste estudo identificouse que as telleiras galegas son unhas construcións infravaloradas dentro do noso patrimonio etnográfico, industrial e vernáculo.

As telleiras reúnen todos e cada un dos requisitos sinalados para seren declarados bens integrantes do noso patrimonio e recoñecelos como tal. Con este estudo tratouse dende un principio valorizar as telleiras para fundamentar a súa salvagarda como parte do patrimonio industrial, vernáculo e etnográfico que son.

Aínda que nun principio os interrogantes eran moitos a presente investigación non deixa de ser unha aproximación á problemática, o patrimonio industrial vernáculo. Compróbase ó longo do estudo que é moito o que queda por analizar e concretar, pero do que non cabe dúbida e que estas construcións merecen un lugar na historia de Galicia.

Un estudo destas características surxe coa finalidade de contribuír o coñecemento, neste caso ó patrimonio. Así mesmo, o que se realizou foi unha abordaxe ó patrimonio vernáculo e industrial dunhas construcións determinadas descoñecidas, as telleiras. Esta revisión convértese nunha ferramenta clave para adquirir coñecemento sobre estas construcións e o patrimonio vernáculo e industrial en épocas futuras, non só a modo persoal por parte da autora da investigación, senón tamén converténdose nunha fonte de saber para a conservación, salvagarda e valorización das telleiras.

A pesar dos inconvenientes encontrados durante a investigación: escasa bibliografía específica sobre as telleiras, falta de localización das edificacións e período limitado de tempo considerando os obxectivos pre-establecidos, conseguiu concluírse unha investigación orixinal e pioneira na salvagarda e conservación das telleiras. Aínda así, é un tema inacabado que se poderá ampliar nun tempo futuro.

Para alén diso, a monografía que recolla a historia das telleiras galegas, tanto as aínda existentes como aquelas xa desaparecidas, aínda está por escribir, constituíndo todo isto un campo aberto á investigación histórica, etnográfica, arquitectónica, patrimonial e antropolóxica.

Glosario - O latín dos telleiros

O vocabulario utilizado pelos cabaqueiros (traballadores das telleiras) é difícil determinar o período do seu inicio. Este tipo de traballo remonta a moitos séculos de antigüidade e tal vez milenios, sen que se poda determinar con exactitude de cando comezou a ser empregado.

Foi inventado e incrementado pelos fabricantes da tella à man, mais coñecida por tella árabe. Esta linguaxe surxe nos naturais do Rosal, A Guarda, e outros pobos da zona do Baixo Miño.

As persoas idealizárono para entenderse entre eles e para que mais ninguén o entendese. Era unha forma de comunicar de maneira codificada e defender a profesión. De salientar que aínda hoxe algúns termos e vocábulos persisten no día a día no ámbito familiar. Esta linguaxe había que fala-la ben, pensar o que se quería dicir para non quedar mal.

Vocabulario empregado polos telleiros

(A)

Abicancano. Tella torta posta polo tendedor na eira. E tamén a tella torta que sae do forno. E tamén se lle di, a unha cousa mal feita, iso e un *abicancano*.

Acha. Formal. Unha ferramenta usada polo tendedor.

Acabullir. Rematar

Adejudas. Chave da porta. Calquera chave. Exemplo: *Non pariñei na ciba , porque pariñaba sen a dejudas*. Non entrei na casa porque non tiña a chave.

Doscicos. Pía, poceira. Exemplo: *O cabaqueiro pariña na doscicos a galdruxar os calcos*. O telleiro está a lavalos pes na pía.

Aguzar. Ver, Mirar. Tamén se di.

Arghina. Patrón, xefe, amo.

Alupar. Exemplo: *Aguza para o cata cos bragestos esnirzados*. Mira para o paisano cos pantalóns estragados. *De fusca non se alupa - non se azuza-*, Denoite no se mira -non se ve-.

Anilla. Gradilla.

Alambrar. Marchar. Exemplo: *Como agucei que non pariñaba alambrei.*
Como mirei que non viña marchei.

Alixir. Fuxir. Exemplo: *Pariñei a sisar nas caías, pariñou o orgina alixin. non me pescou.* Fun roubar uvas, veo o amo e fuxín, non me cólleo.

Alixiu. Fuxiu.

Alocar. Meter. Exemplo: *Aloqueille unha bola o cata. Aloqueille un lurio nos cirriolos do cata.* Metínlle unha mentira o paisano. Metínlle unha pedra no peto do pantalón do . amigo.

Alombar. Cargar, cargar as costas, cargar o lombo. Exemplo: *O daorde cando pariñaba carillas na cabaqueira alombaba co muñico o lombo cargado de xunca.* Eu cando era rapaz na telleira cargaba co cesto o lombo cargado de barro.

Alumbrar. Bater, castigar. Exemplo: *Alumbreille cun caxato o cata. Alumbreille cun toupo o tisco.* Batinlle cun pao o paisano. Tireille un ladrillo o can.

Anocallado. Feo, malo. Exemplo: *Non pariñei no lasqueo, pariñaba anocallado.* Non fun o traballo, estaba malo.

Alombarse. Deitarse. Exemplo: *Pariñaba con garulla de cucar e alombeime.* Tiña ganas de durmir, tiña sono e deiteime. a durmir.

Anciñar. Apañar, coller. Exemplo: *Agucei unha gicheria de chamiza e anciñeina.* Mirei unha pouca de leña e collina.

Alupar. Ver Mirar. (Xa se falou)

Atriscar. Oír, escoitar. Exemplo: *O cata non atisca pariña mouquela.* O paisano non oe, e xordo.

Atoubanetras. Mandil. Exemplo: *Cálloa pariña pariña co atoubanatras, senón enlórdaste.* Muller pon o mandil se non máncaste.

Arteleiro. Bruxo, feiticeiro, fai de todo.

Azoutar. Dar. Exemplo: *Pariñaba con garulla, pedín gito e non mo azoutaron.*-Azouteille murcideira pirria o tisco. Tiña fame pedín pan e non mo deron. –Deille comida mala o can.

Aghouchar. Coller, suxeitar, agarrar.

Arrañador. Aforrador.

Angarilla. Andamio.

Argallante. Cóitelo.

(B)

Batín. Gato. Exemplo: *O batín pesca liróns.* O gato caza ratos. Tamén se lle di o paisano. *Pariña o batín. Pariña o cata.* Está o paisano.

Bandalla. Camisa. Roup interior.Exemplo: *A cálloa pariña na boreteira a galdruxar nas bandallas do cabaqueiro.* A muller esta na fonte a lavarlle a muda do telleiro..

Baloca. Pataca. Exemplo: *As balocas son xidas para murcir.* As patacas son boas para comer.

Baleque. Tabaco.Exemplo: *O daorde cando pariñaba nenzo chamborreaba.* Eu cando era mozo fumaba. *O baleque e pirrio para a saúde.* O Tabaco e malo para a saúde.

Bedello. Alcalde. Exemplo: *O bedello e xido para o vilache.* O alcalde e bo para o pobo. *O bedello galrrua xido cos catas.* O alcalde fala moi ben cos veciños.

Belbo. Cabalo. **Xecla.** Egoa. Exemplo: *O cabalo e xido para o lásqueo.* A silga do belbo e xida para murcir. O cabalo e bo para traballar. A carne do cabalo e boa para comer.

Beta.Cerullo. Medo. Exemplo: *O daorde non zaquea de fusca, pariña con cerullo-beta-.* Aquel non anda de noite, ten medo.

Bigio. Ollo. Exemplo: *Pariño cos bigios esnorzados non aguizo sido.* Estou cos ollos malos e no miro ben.

Boreta . Auga. Exemplo: *A boreta e xida para galdruxar a xaranta*. A auga e bos para lavar a cara.

Boreteira. Fonte, Exemplo: *O carilla pariña na boreteira, con boreta para mougear*. O rapaz vaina fonte buscar auga para beber.

Boreteiro. Río. Rego. Exemplo: *As cáloas pariñan no boreteiro a galdruxae nas bandallas dos cabaqueiros*. As mulleres están no río a lava-la roupa dos telleiros.

Bola. Milleira. Mentira. Exemplo: *Aloqueille unha bola – milleira- o cata*. Metinlle unha mentira o paisano-.

Boias. Tetas.Exemplo: *Das boias da giñeira pariña o darxena para o chirigoto*. Das tetas da vaca sae o leite para o crío.

Burreiro. Caspe, Gollete, Uz, Billiz. Cu. Decía. Indalecio do Jaiño nunha festa cando andaba a bailar cunha moza. *Daorde alocalle a goucha no cuspidor das maravallas a nenza*.Ti. mételle as mans no cu a moza.

Burel. Touciño. Exemplo: *O choco pariña xido se selle couta burel e zarabetos*. O caldo e bo de se lle bota touciño e freixós.

Buxa. Orgina. Amo, Dono. Exemplo:*O orgina pariña xido pero chaspea gichería*. O amo e bo pero paga pouco. *O buxa zouta gichería de murcir*.O amo da pouco de comer.

Bragesto. Calzón, Braga.Exemplo: *O daorde zurrou nos bragestos*. Eu,Ti, El. Cagou nos calzóns

Budia. Peón de albanel.

(C)

Cadela. Preguiza.

Caneiro. Amo.

Cacaruxa . Cacaruxo. Galiña, Galo.Exemplo: *A cacaruxa Tanxica xemarros. O cacaruxo gorxea xido*. A galiña pon ovos. O galo canta ben.

Cachiza. Carillas. Rapaz. Exemplo: *O carillas – o chachiza- na cabaqueira pariñaba a tanxica-la murcideira.* O rapaz na telleira facía a comida.

Caldear. Cocer Quentar. Temen se lle di o que ten sono,ou esta a durmir.
Pariña na calda.

Cálloa. Cálleo. Esposa. Marido. Exemplo: *A cálloa lásquea na ciba. O cálleo pariña cos lrexes.* A muller traballa na casa o home tráelle os cartos.

Calmota. Maceta, maza.

Canafurada. Escopeta. Fusil. Exemplo: *O cata pescou a canafurada e esnorzou un rabete.* O veciño cólleo a escopeta e matou un coello.

Canlear. Mexar. Exemplo: *O daorde –este, aquel, ou o outro- canaleou na piltra.* Aquel mexou na cama.

Carillas. Neno, Rapaz..

Calcos . Pes.

Calabrote. Cadáver, **Morto.**Exemplo:*A choca da caicoa tocaba a calabrote.* A campá de igrexa tocaba a morto.

Calcuiño. Deus. Exemplo: *Zurrarse no calcuiño.* Blasfemar.

Caxato. Pao, Verga, Vara. Exemplo: *O caxato dos giñeiros.* A vara dos bois.

Cata . Paisano, Individuo.

Catinga. Cheiro, Olor. Exemplo: *A lorda catinga, a ñaña catinga.* A merda fede.O lixo da mal olor.

Catalinas. Purgacións Enfermidades venéreas.

CandilesTellas tortas, que sen do forno.

Cabaca . Cabaqueiro. Cabaqueira. Tella , telleiro,telleira.

Caías. Uvas. Exemplo: *Das caías tanxicase a mouga ea gañarra.* Das uvas faise o viño mailo agárdente.

Cegas. Sardiñas. Exemplo: *As cegas chamuscadas pariñan xidas con mouga e jito de zaburro.* As sardiñas asadas son boas con viño e pan da millo.

Ceifa. Temporada, Tempo. Exemplo: *A ceifa do cabaqueiro, era de cinco meses.* A temporada dun telleiro era de cinco meses.

Cerullo. Medo. (Xa se falou en **Beta.**)

Ciba. Casa. Exemplo: *Pariña unha corxada moi xida sin ciba.* Hai moita xente que non ten casa.

Cico. Porco. Cocho. *O cico pariña con silga e burel.* O porco ten touciño e carne.

Cilardo. Cipote. Carallo. Pene.

Cilga. Pulga. Exemplo: *As cilgas na cabaqueira de fusca quillabanlle a cucadeira os ferretes.* As pulgas na telleira amolábanlle o sono os obreiros.

Cirriolo. Pantalón. Exemplo: *O daorde pariña cos cirriolos anocallados.* Eu teño os pantalóns malos. Estragados. Rotos.

Ciscar. Area-lo gallo, largar a beta. Zurrar. Cagar.

Cocó. Mariñeiro. Exemplo: *Os cocós pariñan as cegas.* Os mariñeiros traen sardiñas..

Codia – Rella. Puta.

Corxada. Familia grande. Moita xente. Exemplo. *Pariñei na fura. ¡pariñaba unha corxada...!* Fun a taberna ¡Habíaunha de xente...!

Curmán. Irmán, amigo, primo.

Corexo. Vaso. Litro. Exemplo: *Os daordes pariñaban na fura a choupar un corexo.* Nos fomos a taberna –bar- a botar un vaso. *A mougear un corexo.* A beber un litro.

Crica. Netra. Xistra. Zafanisca. Cona .Vaxina,

Cricalleira. Tixola, Sartén, Exemplo: *Xemarros con balocas tanxicados na cricalleira pariñan xidos.* Ovos con patacas feitos na tixola son moi bos.

Cocar. Durmir. Exemplo: *Pariño a cucar.* Estou a durmir. *Pariño no cucadeira.* Estou a durmir.

Calcante. Banco.

(CH)

Chacai. Nai. Exemplo: *Nurria a chachai que azoutou.* Mala ea nai que te botou.

Chamborra. Chemine. Exemplo: *Na ciba pariñan a tanxica-la murcideira, fumea a chamborra.* Na casa están a facela comida , fumea a chemine.

Chamiceiro. Árbore. **Chamizo.** Pao.

Chamiza, Chamizaria. Leña, Leñeira. Exemplo: *Pariñei a sisar chamiza para tanxica-la murcideira.* Fun rouba-la leña para facer de comer.

Chamborrear. Fumar. Exemplo: *O buxa chamborrea xarutos.* O amo fuma puros.

Chamuscar. Cocer, Queimar. Exemplo. *Os cabaqueiros pariñan a chamusca-lo primeiro deboleira.* Os telleiros están a coce-lo primeiro forno.

Chaspear. Pagar. Exemplo: *Os ferretes non chapearon a ceifa, pariñaron sen lrexes.* Os obreiros non lle pagaron a temporada, viñeron sen cartos.

Chasis. Díselles a unha persoa delgada fraca. *Pariña no chasis.*

Chabello. Oso. Peido. Exemplo: *O cata coutou un chavello.* O amigo botou un peido. **Zurrou un oso.** Cagou un peido.

Charabito. Corno. Exemplo: *A giñeira pariña cuns charabitos xidos.* A vaca ten uns cornos bonitos. Crandes. E se son pequenos, dicímoslle *Giches.*

Chión. Carro. **Chiona.** Carretilla, bicicleta. Exemplo: *Chion de giñeiros .* Carro de bois. *Chión do belbo.* Carro do cabalo.

Chión xido. Coche.

Chirona, Choubea. Cárcere. Exemplo. *O cata alocaron na chirona, pescárono a sixar.* A fulano metérono na cárcere porque o collérona roubar.

Chirigoto, cachizo. Neno, feto. Exemplo: *A nenza do curmán pariña cun chirigoto.* A moza do amigo ten un neno.

Choco . Caldo. Exemplo: *O cocho da galleira e xido.* O caldo galego e bo.

Choube. Marcha vaite.

Choupar . Tirar, Botar fora. Exemplo: *O gito estaba anocallado choupeillo o tisco*. O pan estaba mal e boteillo o can.

Choca. Campá. Exemplo: *A choca da caicoa toca a calabrote*. A campá de igrexa toca a morto.

Churumbela. Gaita. Exemplo: *No batuque da fusca toca a churumbela*. No baile da noite toca a gaita.

Chafouta. Albanel

Chaforote. Sabre.

(D)

Dagancha. Sal. Exemplo: *Carillas ¿a murcidaira como pariña?Xa pariña xida, voulle choupar o dagancha*. Rapaz ¿que tal esta a comida? Está ben. Voulle botar o sal.

Danoca. Malo. Feo. Exemplo: *Pariño danoca vou para a piltra*. Estou mal vou para a cama.

Daorde. Telleiro de oficio.

Dargas. Demo, diaño. Exemplo: *O cata e máis pirrio co dargas*. Ese e máis malo co demo.

Darxena , Leite. *Pariña da giññeira*. O leite e da vaca.

Dátiles. Dedos. Exemplo: *Cos dátiles tocase a churubela*. Cos dedos tocase a gaita.

Debertola . Vasoira.

Deberría . Ovella. Exemplo: *A silga da deberria, pariña xida. O darxena da deberria e xido para tanxicar dentreasxambras*. A carne da ovella e boa para comer, O leite da ovella e bo para facer queixo.

Deboleira. Forno. Exemplo: *O deboleira, esnorza muita chamiza*. O forno gasta moita leña.

(E)

Encicar. **Enlordar**. Manchar. Emporcallar.

Enchancas. Preñada. Exemplo: *A cálloa do curmán pariña en chancas*, A muller do meu irmán está preñada.

Errante. Pemento.

Esbocharse. Rirse, Risa. Exemplo. *Aguzapara a nenza como se esbocha*. Mira para a moza como se ri.

Escurio. Pico.

Esnorzar, Matar, Estragar Romper.**Esnozouse.** Rompeuse. Matouse.

Escorar, Poder, ter forza. Aguantar.

Esnorzasidos. Medico. Matasáns.*Esnorza xidos*.

Estrandoira. Pistola, arma de fogo. *Pariñaron os labixantes co estrandoira ná goucha e sixaron os lrexes*. Viñeron os ladróns coa pistola na man e roubaron os cartos.

(F)

Facorexa. Faiñña. Navalla. **Faiño.** Coitelo.

Faxurda. Lascardía. Borracheira.

Ferrete. Criado. Obreiro.

Ferroucho. Cicel.

Forneira. Guaciña. Boca do forno.

Follaca . Carta. **Follaco.** Xornal. Periódico. *Pariñei con follaca do rulo*. Tiven carta de meu pai.

Fuñeiro. Metro.

Fura. Tasca. Taberna. Bar.

Fusca. Noite. **Fusco.** Escuro.

Fustango. Pao. Bastón.

(G)

Galdruxar. Lavar. **Galdruxeira.** Lavamdeira.

Gabirro. Calor. Exemplo. *Ai que pariñar co bandalla que pariña gabirro.* Ai que andar en camisa que fai calor.

Gaitear. Chorar.

Ghalorcheiro. Zapateiro.

Ghalruar. Falar.

Ghoucha. Man.

Ghoucho. Dedo.

Ghouchóns. Pés.

Gandir, Murcir. Comer. *O daorde murce pariña con garulla,* Eu, Ti. El. come porque ten fame.

Gañarra. Augardente.

Galero. Sombreiro Chapeo.

Galrruar. Falar. Exemplo: *Galrrualle o curmán que pariñe a murcir con daordes.* Fálalle o amigo que veña a comer con nos

Garrida. Sombra. Exemplo: *Que xido se pariña a garrida dos chamiceiros.* Que ben se está a sombra dos árbores.

Garrancheir. Escribir. *Garracheille unha follaca a cálloa.* Escribinlle unha carta a muller.

Garulla . Larica. Fame. *Pariño con larica-Garulla-* teño fame.

Geimola Pan de trigo. *Gito de geimola.*

Gicheria. Pouco, nada.

Giteira. Artesa. Exemplo: *Na giteira, e onde se tanxica o gito.* Na artesa e onde se fai o pan.

Guiche. Pequeno, Enano. Cuosa pequena e. *Guiche.*

Górello. Piollo. Exemplo. *Pariña con górellos na mitra.* Ten piollos na cabeza.

Goucheir. Apalpar.

Grabieles. Garbanzos, Chícharos.

Guaciña. Cara, Meixela.

(I)

Interbar. Entender. Exemplo. *Jalrrua o verbo que o cat.a non interba.*
Falame en verbo que o paisano non entendo.

Interbadeiras. Orelas. Exemplo. *Os xiricos pariñan cos intebadeiras xidas.*
Os burros teñen as orelas grandes.

(L)

Langrán. Preguizoso.

Lacre, Mouga, Morapio. Viño. Exemplo: *Se mougeas xido lacre enfaxurdaste.* Se bebes moito viño emborráchaste.

Lavixar. Roubar.

Larica, Garulla. Fame

Lásqueo, Moureo. Traballo. Exemplo: *O lásqueo quilla o sernizo.. Se non lásqueas non pariñan leroxes.* O traballo amola o lombo. Se non traballas no hai cartos.

Lavixantes. Ladróns.

Leroxes. Diñeiro, cartos. Exemplo: *Se pariñas sen leroxes non murces.* Se non tes diñeiro pasas fame.

Lourenzo. Sol. Exemplo: *Hoxe caldea lourenzo.* Hoxe quenta o sol.

Louro. Cura, Sacerdote. Exemplo. *O louro e o orgina da caicoa.* O cura e o amo da igrexa.

Lorda. Merda Lixo.

Lirón. Rato.

Lurio. Pedra, Penedo ,Outeiro Exemplo. *Zoutalle un lurio o tisco.* Tíralle un lurio o can.

Lurán, Liras. Carallo.

Lasqueador. Traballador.

(LL)

Llota, Cuouriza. **Lloto**. Chourizo

Llega. Muller, compañeira, esposa.

Llego. Compañero.

(M)

Marmota. Criada, Obreira. Exemplo: *O sorches pariñan cos marmotas*. Os soldados andan cos marmotas-

Maraballas. Verzas, verdura.

Mazarico. **Quimbas**. Potugues.

Mazapo. Seme.

Melco. **Gabirro**. Calor.

Mitra. Cabeza.

Morapio, **Mouga**, **Lacre**. Viño

Mouquela. Xordo.

Moreno, Pota. Ola. Exemplo: *No moreno tanxicase o choco* No pote faise o caldo.

Mougear. Beber.

Moureo. Traballo.

Millán, **Ferran** . herba. *Pariña na millán para a guiñeira*. Vai na herba para a vaca.

Mirlas. Cereixas. Tamén se lle di a outra crase de froita.

Murcir. **Gandir**. Comer

Murcia. Obra.

(N)

Nadante. Aceite,

Nares. Nariz. *Alocalle o nares no gollete*. Mételle os narices no cu.

Nenzo. Mozo. Noivo. **Nenza.** Moza. Noiva.

Netra, Crica, Zafanisca, Xistra. Vaxina .Cona.

Nexo. Non, Nada.

Ninar, Cucar Caldear, Durmir.

(Ñ)

Ñaña. Merda, Lixo.

Ñurrio. Pirrio. Malo, Feo.

Ñurria. Pirria. Mala, Fea.

(O)

Orgina, Buxa, Amo, Dono, Patrón. Xefe.

(P)

Paleadeira. Culler, *Para murci-lo choco pariño co paleadeira.* Para come-lo caldo uso a cuchara.

Pariñar. Estar. Ter. Volver.

Plantillar. Chouver. Alixir. Marchar. Ir .Fuxir.

Pasagitos. Gorxa, garganta. Pasapan.

Pirrio. Malo feo.

Piltra, Cama.

Polahorta. Enganar. Ser enganado. Exemplo: *O curmán alocoume pola horata.* Meu irmán enganoume. *Xa aloquei o cata pola horta.* Xa enganei o paisano.

(Q)

Quillar. Amolar, Foder, Roubar.

Quillarse. Amolarse, foderse .

Quimbas, Mazarico. Portugués.

(R)

Rabona. Aixada.

Rabonear. Cavar, *Lasquear con a Rabona*. Traballar con aixada. Cavar.

Rabete. Coello. *A silga do rebete, e moi xida*. A carne do coello e moi boa.

Rañoito. Bacallao. Exemplo: *O rañoito pariña xido para murcir. Pero ai que pariñar con xidos lesxes*. O bacallao e moi bo para comer. pero vale moitos cartos.

Rachizo. Chavello. Oso. Peido.

Rebouza, Barranco. Unha cousa que non serve, que esta estragada. *Choupase na rebouza*. Botase no barranco.

Remos. Brazos.

Rella. Codia. Puta.

Roñoaleante. Picapedreiro.

Rulo. Vello. **Rula.** Vella. *Os rulos pariñan anocallados. Lasquearon xido*. Os vellos están mal. traballaron moito.

(S)

Saltarico. Corazón. Exemplo: *O rulo toupou. Esnorzouselle o saltarico*. O vello morreu. rompéuselle o corazón.

Sacholos. Dentes. Moas.

Sernizo . Espiñazo -lombo-

Sifo. Sifa. Fillo. Filla.

Silga. Carne.

Sisar, Lavixar, Quillar. Roubar. Foder. *O lavixante quilloume os lrxes*. O ladrón amoloume os cartos.. Fodeume o diñeiro-

Sorche. Soldado.

(T)

Tareco. Coito. Polbo.

Taxicar. Facer. Fabricar. Construír.

Taroucas. Zamancas. Zocas. **Taroucos.** Zapatos.

Timba. Xogo. *O orginaparina na timba* O Xefe esta a xogar. Está a botala partida.

Timbear. Xogar,

Tisco. Can. **Tisca das cacaruxas.** Raposa. *A tisaca das cacaruxas esnorzoulle as cacaruxas na ciba que pariña.* A Raposa matoulle as galiñas nesa casa.

Tigán. Cata. Paisano. Tamén se lle di. **Batín.**

Toupo. Ladrillo.

Toupar. Morrer.

Truscar. Casar. Contraer matrimonio.

(U)

Uz . Villiz. Caspe. Burreiro. Gollete. Cu.

(V)

Vilache. Villorro. Vila. Pobo.

Villiz . Caspe. Burreiro. Cu-

Vocanergra. Tren. *Cando alixiamos para a cabaqueira pariñabamos no bocanegra.* Cando marchabamos para a cabaqueira, iamos no tren.

Voucear. Berrar, Gritar, Rifar.

(X)

Xaranta. Guaciña. Cara, meixela.

Xaruto. Cigarro. Puro. Pitillo.

Xambras. Saías. faldras.

Xamaraina. Xamarúa. Amigo.

Xunqueira. Pieiro.

Xemarros . Ovos. *Os xemarros pariñan das cacaruxas.* Os ovos son das galiñas.

Xido. Bo. Bonito. Moito. Ben.

Xirico. Xirica. Burro. Burra.

Xistra. Zafanisca, Netra. Vaxina . Cona.

Xulica . Cala . non fales. Non fagas ruído.*Que te interban.* Que te escoitan.Que te entenden

Xunca. Barro. Lama. lodo fango.

Xouza. Merda . Lixo.

Xecla , Egoa. Mula. Besta.

(Z)

Zaburro. Millo. *Gito de zaburro.* Pan de millo.

Zalopo. Zabicardo. Frío

Zancas. Pernas.

Zanca de cico. Perna de porco. Xamón.

Zanquear, Andar, correr.

Zamarra. Perder. Exemplo: *O orgina esta ceifa pariñou conha zamarra.* O amo esta temporada perdeu cartos.

Zambrear . Bailar.

Zarabetos. Freixós. Fabas.

Zaspe gollete. Burreiro. Cu

Zoutar. Dar. Tirar fora.Votar fora.

Zurica. Peseta.

Zurico. Duro. Cinco pesetas. -Xa non as aí-.

Zurrar. Arría-lo gallo Larga-la beta. Cagar.

Zurradoiro. Water. Cagadoiro. Exemplo: *O cabaqueiro arriaba o gallo na rebouza.* O telleiro cagaba no barranco.

Zurriolo. Pantalón.

Bibliografía

- Acha Barral, R.; Leal Bóveda, J. María. (2002) *Patrimonio Rural do Salnés*. Pontevedra: Deputación provincial de Pontevedra.
- Agudo Torrico, J. (2002). *Patrimonio y derechos colectivos*. Cuadernos Técnicos del IAPH. Sevilla: Deputación de Sevilla
- Aguiar, J. (2002) *Cor e cidade histórica. Estudos cromáticos e conservação do património*. Porto: FAUP publicações.
- Aguilar Civera, I. (1998). *Arquitectura Industrial: concepto, método y fuentes*. Valencia: Deputación de Valencia.
- Agrasar Quiroga, F. (2008). *Introducción al conocimiento de la arquitectura*. A Coruña: COAG.
- Almeida, C; Sampaio, A. (1998). *Dicionário da Língua Portuguesa*. Porto: Edições Porto Editora.
- Álvarez Álvarez, D. (1965). *Jergas de Galicia. La de los tejeros, canteros, albañiles y paragüeros*. Tomiño: Gráficas Prelo.
- Anatol Seoane, B.; Ardá Suárez, C. (2001). *Indianos*. Ferrol: COAG.
- Aranda Bernal, A.; Ollero Lobato, F.; Quiles García, F.; Rodríguez-Varo, R. (2007). *Arquitectura vernácula en el mundo ibérico*. Sevilla: Universidad Pablo de Olavide.
- Argan, Guilio C. (1993). *Sobre el concepto de la tipología arquitectónica*. Barcelona: ETSAB.
- Baker, G. (1991). *Análisis de la forma*. México: Gustavo Gili.
- Bogdan, R.;Bkillen, S. (1994). *Investigação qualitativa em educação. Uma introdução à teoria e métodos*. Porto: Edições Porto Editora.
- Brandy, Ci. (2006). *Teoría do restauro*. Amadora: Edições Orion.

- Caamaño Suárez, M. (2003). *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. Santiago de Compostela: Editorial Consello Galego de Colexios de Aparelladores e Arquitectos Técnicos.
- Cerdá, M. (2008). *Arqueología industrial*. Valencia: Universidad de Valencia.
- Comisión de Festas. (2002). *A Guarda, historia e imaxes*. A Guarda: Asociación Pedra Furada.
- CONSELHO DA EUROPA (1975). *Carta Europea do Patrimonio Arquitectónico*. Disponible en: www.ipce.es (Consultado en 7/11/2012).
- CONSELHO DA EUROPA (2000). *Carta de Cracovia*. Disponible en: www.ipce.es (Consultado en 7/11/2012).
- Correia, M. (2005). *A Habitação Vernácula Rural no Alto Minho, Portugal. Pedras con raíces*. Número 10. Cáceres: Asociación por la Arquitectura Rural Tradicional de Extremadura, p.27-37.
- Correia, M. (2007). *Teoría de la conservación y su aplicación al patrimonio en tierra. Apuntes*. Vol. 20 núm. Bogotá: Instituto Carlos Arbeláez Camacho, p.202-219.
- Costa Silveira, A. (1999). *A Casa-Pátio de Goa*. Porto: FAUP.
- Costa, M.; Almeida, M.; Santos, M.; Reimao Costa, M.; Ribeiro, V. (2010). *Materiais, sistemas e técnicas de construção tradicional*. Porto: Edições Afrontamento.
- Choay, F. (2007). *Alegoria del patrimonio*. Rústica: Editorial Gustavo Gili.
- Feilden, B. M. (2004). *Conservation of Historic Buildings*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Ferreiro Gómez, E. (2011). *Rehabilitación da Telleira dos Vieites*. Cambados: Concello de Cambados.

- Fidalgo, X. A. (2001). *Os saberes tradicionais dos galegos*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Fonatti, F. (1988). *Principios elementales de la forma en arquitectura*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Flores, C. (1973). *La arquitectura popular gallega*. En *Arquitectura popular española*. T II. Madrid: Editorial Aguilar.
- Gil, A. C. (1995). *Métodos e técnicas de pesquisa social*. São Paulo: Editora Atlas S.A.
- González Martínez, P. (2002). *Embajadores de los infiernos: historia y lenguajes de los cabaqueiros*. 3ª edición. O Rosal: Gráficas Prelo.
- González-Varas, I. (2008). *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios e normas*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- Guillaume, M. (2003). *A política do patrimonio*. Porto: Campo das Letras.
- Guimaraes, R. B. (2011). *Património à prova de água: Apontamento para a Salvaguarda das Azenhas & Açudes nas margens do rio Ave, Vila Nova de Famalicao/Trofa*. Vila Nova de Famalicao: Câmara Municipal de Vila Nova de Famalicao.
- Guitián, X. (1999). *A cerámica Celta e o seu tempo. Cadernos do Seminario de Sargadelos*. Sada: Edicións do Castro.
- ICOMOS (1964). *Carta de Veneza*. Disponible en: www.icomos.org.br/cartas (Consultado en 7/11/2012).
- ICOMOS (1986). *Carta de Toledo*. Disponible en: www.icomos.org.br/cartas (Consultado en 10/11/2012).
- ICOMOS (1987). *Carta de Washington*. Disponible en: www.international.icomos.org. (Consultado en 5/12/2012).
- ICOMOS (1999). *Carta de Burra*. Disponible en: www.icomos.org.br/cartas (Consultado en 15/11/2012).

- ICOMOS (1999). *Carta do Património Vernáculo Construído*. Dispoñible en: www.international.icomos.org. (Consultado en 20/11/2012).
- ICOMOS (1999). *Carta sobre o patrimonio construído vernáculo*. Dispoñible en: www.icomos.org.br/cartas (Consultado en 7/11/2012).
- Iglesias Almeida, E. (1994). *Notas sobre tejas, hornos y tejeros en la antigua provincia de Tui*. En memoria da VI Festa do Cabaqueiro. O Rosal: Delegación de Cultura.
- IPHAN (1972). Carta do Restauro. Dispoñible en www.iphan.gov. (Consultado en 25/11/2012).
- Jiménez Martín, A.; Pinto Puerto, F. (2003). *Levantamiento y análisis de edificios. Tradición y futuro*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Jokilehto, J. (2004). *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Ladra Fernández, X. L. (2006). *As telleiras tradicionais. O exemplo Aseran*. Pontedeume: Cátedra.
- Leiro Lois, A.; Daporta, X. R.; Otero, S. (1993). *As telleiras (cabaqueiros)*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- Leiro Lois, A. (2008). *O Barro e as Telleiras*. Cambados: Instituto de Educación Secundaria Francisco Asorey.
- Lessard-Hébert, M.; Goyete, G.; Boutin, G.. (1994). *Investigação qualitativa: fundamentos e práticas*. Lisboa: Instituto Piaget.
- Lizancos Mora, P. (2005). *A Casa Contemporánea en Galicia*. Pontevedra: A Nosa Terra.
- Lopes, F.; Brito Correia, M. (2004). *Património Arquitectónico e Arqueológico – Cartas, Recomendações e Convenções Internacionais*. Lisboa: Livros Horizonte.

- López, M^a. L. (1999). *Artesáns do pobo*. Boiro: Editorial O Faiado.
- Lorenzo, X. (1983). *Os oficios*. Colección “Biblioteca Básica de Cultura Galega”, nº14. Vigo: Editorial Galaxia.
- Llano, P. De (1989). *Arquitectura popular en Galicia*. 2 vols. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- Maldonado Ramo, L.; Rivera Gámez, D.; Vela Cossío, F. (2005). *Los estudios preliminares en la restauración del patrimonio arquitectónico*. Madrid: Marea Libros.
- Mariño, X.R. (2000). *Antropoloxía de Galicia*. Col. “Universitaria Manuais”, nº3. Vigo: Edicións Xerais.
- Martínez Tamuxe, X.(1988). *Memoria del homenaje y monumento o cabaqueiro 1987*. O Rosal: Delegación de Cultura.
- Martínez Tamuxe, X. (2011). Os Cabaqueiros. XIV Congreso de Ceramología, p.45-60. Alicante: Asociación de Ceramología.
- Mata-Perelló, J. M., Mata Lleónart, R., et al. (2002). *Cien elementos del patrimonio industrial en Cataluña*. Cataluña: Lunwerg Editores.
- Mestre, V. (2002). *Arquitectura Popular da Madeira*. Lisboa: Argumentum – Edições Estudo e Realizações.
- Montes Serrano, C. (1992). *Representación y análisis formal*. Valladolid: Secretario de Publicaciones.
- Muñoz, E. (1972). *La Xiriga. El lenguaje de los tejeros de Llanes como espejo de la psicología de un grupo social*. Boletín del Instituto de Estudios Asturianos, nº76, pp.439-531. Asturias: Instituto Asturiano.
- Norberg-Schulz, C. (1979). *Intenciones en arquitectura*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Oliver, P. (1997). *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Vol. II. Cultures and Inhabitants. UK: Cambridge University Press.

- Peixoto de Freitas, V. (2012). *Manual de apoio ao projecto de reabilitação de edifícios antigos*. Porto: Ordem dos Engenheiros da Região Norte.
- Pereira Roders, A. (2007). *Re-Architecture. Lifespan rehabilitation of built heritage*. Eindhoven: Bouwstenen Publicatieburo.
- Quaroni, L. (1980). *Proyectar un edificio, ocho lecciones de arquitectura*. Madrid: Ed. Xarait.
- Querol, M^a. A. (2010). *Manual de gestión del Patrimonio Cultural*. Madrid: Ed. Akal.
- Quivy, R.; Campenhoudt, L. V. (1992) *Manual de Investigação em ciências sociais*. Lisboa: Gradiva.
- RAE (2012) *Diccionario de la real academia española*. Disponible en www.rae.es (Consultado en 15/03/2013).
- Rapaport, A. (2005). *Culture, architecture, and design*. USA: Locke Science Pub.
- Ribeiro, V. (2007). *Materiais, sistemas e técnicas de construção tradicional. Contributo para o estudo da arquitectura vernácula da região oriental da serra do Caldeirao*. Porto: Edições Afrontamento e CCDR Algarve.
- Rodrigues, J. (1996). *Vocabulo Técnico e Crítico de Arquitectura*. Coimbra: Edições Quimera.
- Saint-Georges, P. (1997). *Práticas e Métodos de Investigação em Ciências Sociais*. Lisboa: Edições Gradiva.
- Simón da Rúa, X. (1989). *As telleiras ou cabaqueiros*. Lúa Nova, número 30, abril-xunio, 1995. Barcelona: Asociación Cultural Galega Rosalía de Castro, p.30.
- Tabales Rodríguez, M. Ángel. (2002). *Sistemas de análisis arqueológico de edificios históricos*. Sevilla: Universidad de Sevilla.

- TICCIIH (2003). *Carta de Nizhny Tagiil sobre el patrimonio industrial*. Disponible en www.ticcih.es. (Consultado en 7/12/2012).
- TICCIIH (2011). *Plan Nacional de Patrimonio Industrial*. Disponible en www.ticcih.es. (Consultado en 20/12/2012).
- Torres, S. (2001). "Noticias dos cabaqueiros. As vellas telleiras de Piadela". A Xanela, número 11-2001. Betanzos: Asociación Cultural Eira Vella, p.19-20.
- Trigo Díaz, F. (2001). *Zanqueando cos cabaqueiros (caminando con los tejeros)*. Pontevedra: Servicio de Publicacións, Deputación Provincial de Pontevedra.
- UNESCO (1931). *Carta de Atenas*. Disponible en www.unesco.org. (Consultado en 7/12/2012).
- UNESCO (1972). *Convención para a Protección do Patrimonio Mundial, Cultural e Natural*. Disponible en www.unesco.org. (Consultado en 7/12/2012).
- UNESCO (1977). *Las normas de Quito*. Disponible en www.unesco.org. (Consultado en 20/12/2012).
- Vázquez, X. (1996). *Os vellos oficios*. Serie "Crónica".Vigo: Xerais.
- Vereá Castelo, M. de los A. (2000). *As telleiras na provincia de A Coruña. Crise e revitalización*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.
- Vereá Castelo, M. de los A. (2008). *Estudo dunha industria tradicional, as telleiras galegas*. Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.
- Viana, P. (1999). *Território, povoamento, construção*. Porto: Converge - artes gráficas.
- Vieira Caldas, J. (1999). *A Casa Rural dos Arredores de Lisboa no século XVIII*. Porto: FAUP.

Bibliografía

- Yin, R. (1984). *Investigación sobre estudio de casos. Diseño y Métodos*. 2ª edición. Sage publications.

Lexislación

- Lei 16/1985 do 25 de Xuño do Patrimonio Histórico Español
- Lei de 1993 do 30 de setembro do Patrimonio Cultural Catalán.
- Lei 8/1995 do 30 de Outubro. Regula o patrimonio cultural de Galicia.
- Lei 4/1998 do 11 de xuño do Patrimonio Cultural Valenciano.

Índice de imaxes

Fig.1 – Establecementos telleiros en Galicia (Mediados do século XVIII), p.56

Créditos: autora, 2012 (Baseado en Vereá Castelo, 2012).

Fig.2 – Establecementos telleiros en Galicia no século XIX, p.58

Créditos: autora, 2012 (Baseado en Vereá Castelo, 2012).

Fig.3 – Establecementos telleiros en Galicia no século XX, p.59

Créditos: autora, 2012 (Baseado en Vereá Castelo, 2012).

Fig.4 – Interior da caldeira, p.60

Créditos: Autora, 2012.

Fig.5 – Interior do forno, p.60

Créditos: Autora, 2012.

Fig.6 – Boca do forno, p.60

Créditos: Autora, 2012.

Fig.7 – Estrutura da caldeira, p.60

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en Leiro Lois, 2008).

Fig.8 – Estrutura interior cilíndrica, p.61

Créditos: Autora, 2012.

Fig.9 – Portas exteriores do forno, p.61

Créditos: Autora, 2012.

Fig.10 – Escadas de acceso superior, p.61

Créditos: Autora, 2012.

Fig.11 – Abertura da cúpula, p.61

Créditos: Autora, 2012.

Fig.12 – Lousas da cobertura, p.62

Créditos: Autora, 2012.

Fig.13 – Esquema do forno, p.62

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en Leiro Lois, 2008).

Fig.14 – Esquema dunha telleira, p.64

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en Leiro Lois, 2008).

Fig.15 – Tella de canaleta ou de canal, p.66

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.16 – Baldosas, p.66

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.17 – Partes da tella, p.66

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.18 – Ladrillo recto, p.67

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.19 – Ladrillo de volta, p.67

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.20 – Ladrillo de cuña, p.67

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.21 – Ladrillo de piorno, p.67

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.22 – Picocha, p.75

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.23 – Tina, p.75

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.24 – Mazo, p.75

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.25 – Caixonada, p.76

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.26 – Eixada, p.76

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.27 – Macico e cabazo, p.76

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.28 – Carreta, p.76

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.29 – Sabre, p.77

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.30 – Cribo, p.77

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.31 – Rodo, p.77

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.32 – Banco, p.77

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.33 – Formal, p.78

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.34 – Carro de corte, p.79

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.35 – Formal, p.79

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.36 – Rebarbadora, p.79

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.37 – Carreta da tella, p.79

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.38 – Forcado e paleta, p.79

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.39 – Establecementos telleiros en Galicia en 1970, p.84

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en Vereá Castelo 2012).

Fig.40 – Fábricas de tellas e ladrillos en Galicia no ano 2008, p.86

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en Vereá Castelo 2012).

Fig.41 – Fábricas de tellas e ladrillos en Galicia no ano 2012, p.86

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en www.educalim.com 2012).

Fig.42 – Mapa de localización da provincia de Pontevedra, p.87

Créditos: Autora, 2012.

Fig.43 – Situación dos establecementos telleiros a estudar, p.91

Créditos: Autora, 2012 (Baseado en www.ign.es 2012).

Fig.44 – Situación das telleiras na comarca do Salnés, p.92

Créditos: Autora, 2012.

Fig.45 – Telleira de Vieites no Facho en Cambados, p.92

Créditos: Autora, 2012.

Fig.46 – Situación das telleiras na comarca do Salnés, p.92

Créditos: Autora, 2012.

Fig.47 – Telleira de Manuel González no Facho en Cambados, p.92

Créditos: Autora, 2012.

Fig.48 – Situación das telleiras na comarca do Salnés, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.49 – Telleira do Couto en Cambados, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.50 – Situación das telleiras na comarca do Salnés, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.51 – Telleira do Seixiños en Meaño, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.52 – Situación das telleiras na comarca do Salnés, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.53 – Telleira de Blanco en Sanxenxo, p.93

Créditos: Autora, 2012.

Fig.54 – Situación das telleiras en Redondela, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.55 – Telleira de Cesantes, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.56 – Situación das telleiras en Redondela, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.57 – Telleira de Cesantes, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.58 – Situación das telleiras en Redondela, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.59 – Telleira de Cesantes, p.94

Créditos: Autora, 2012.

Fig.60 – Situación da telleira en Salvaterra do Miño, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.61 – Telleira de Nogueiró, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.62 – Situación da telleira na Guarda, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.63 – Telleira de Salcidos, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.64 – Situación da telleira de Tui, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.65 – Telleira de Guillarei, p.95

Créditos: Autora, 2012.

Fig.66 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.67 – Telleira do Grove en Ardia, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.68 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.69 – Telleira de Adolfina no Facho en Cambados, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.70 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.71 – Telleira do Bico da Ran en Cambados, p.96

Créditos: Autora, 2012.

Fig.72 – Situación das telleiras non analizadas na comarca do Salnés, p.97

Créditos: Autora, 2012.

Fig.73 – Telleira da Arnosa en Sanxenxo, p.97

Créditos: Autora, 2012.

Fig.74 – Situación da telleira de Catoira, p.97

Créditos: Autora, 2012.

Fig.75 – Telleira de Catoira, p.97

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.76 – Situación da telleira de Guillarei, p.97

Créditos: Autora, 2012.

Fig.77 – Telleira de Guillarei, p.97

Créditos: Autora, 2012.

Fig.78 – Situación da telleira de Nigrán, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.79 – Telleira de Nigrán, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.80 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.81 – Telleira das Cachadas, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.82 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.83 – Telleira de Salcidos, p.98

Créditos: Autora, 2012.

Fig.84 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda, p.99

Créditos: Autora, 2012.

Fig.85 – Telleira do río Tamuxe, p.99

Créditos: Autora, 2012.

Fig.86 – Situación das telleiras non analizadas da Guarda, p.99

Créditos: Autora, 2012.

Fig.87 – Telleira da Pasaxe, p.99

Créditos: Autora, 2012.

Fig.88 – Volume macizo, p.130

Créditos: Autora, 2012.

Fig.89 – Boca do forno, p.132

Créditos: Autora, 2012.

Fig.90 – Abertura de carga e descarga, p.132

Créditos: Autora, 2012.

Fig.91 – Abertura para vixiar a cocción, p.132

Créditos: Autora, 2012.

Fig.92 – Adaptación ó terreo, p.136

Créditos: Autora, 2012.

Fig.93 – Barro, p.137

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.94 – Tellas, p.138

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.95 – Ladrillos, p.138

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.96 – Barreira, p.138

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.97 – Telleira secando, p.139

Créditos: Leiro Lois, 2008.

Fig.98 – Granito, p.140

Créditos: Autora, 2012.

Fig.99 – Madeira na estrutura, p.140

Créditos: Autora, 2012.

Fig.100 – Cemento na construción, p.140

Créditos: Autora, 2012.

Fig.101 – Ferro na cúpula, p.141

Créditos: Autora, 2012.

Fig.102 – Parede con dúas albanelerías, p.142

Créditos: Autora, 2012.

Fig.103 – Muro de granito, p.142

Créditos: Autora, 2012.

Fig.104 – Nó de encontro, p.143

Créditos: Autora, 2012.

Fig.105 – Detalle da abertura, p.143

Créditos: Autora, 2012.

Fig.106 – Detalle da parede, p.143

Créditos: Autora, 2012.

Fig.107 – Pavimento, p.145

Créditos: Autora, 2012.

Fig.108 – Pavimento interior, p.145

Créditos: Autora, 2012.

Fig.109 – Cúpula orixinal, p.145

Créditos: Autora, 2012.

Fig.110 – Cúpula restaurada, p.145

Créditos: Autora, 2012.

Fig.111 – Cobertura con cheminea, p.146

Créditos: Autora, 2012.

Fig.112 – Cobertura de catro augas, p.146

Créditos: Autora, 2012.

Fig.113 – Forno, p.148

Créditos: Autora, 2012.

Fig.114 – Leñeira, p.148

Créditos: Autora, 2012.

Fig.115 – Pía, p.148

Créditos: Autora, 2012.

Fig.116 – Caseta e telleira, p.149

Créditos: Autora, 2012.

Fig.117 – Telleira de Vieites, p.150

Créditos: Autora, 2012.

Fig.118 – Telleira de Manuel González, p.151

Créditos: Autora, 2012.

Fig.119 – Telleira dos Moledo, p.151

Créditos: Autora, 2012.

Fig.120 – Telleira de Noia, p.152

Créditos: Autora, 2012.

Fig.121 – Telleira de Blanco, p.152

Créditos: Autora, 2012.

Fig.122 – Telleira de Cesantes, p.153

Créditos: Autora, 2012.

Fig.123 – Telleira de Cesantes, p.153

Créditos: Autora, 2012.

Fig.124 – Telleira de Cesantes, p.154

Créditos: Autora, 2012.

Fig.125 – Telleira de Nogueiró, p.154

Créditos: Autora, 2012.

Fig.126 – Telleira de Salcidos, p.155

Créditos: Autora, 2012.

Fig. 127 – Telleira de Guillarei, p.9155

Créditos: Autora, 2012.

Fig.128 – Tipoloxía 1 de matriz espacial, p.156

Créditos: Autora, 2012.

Fig.129 – Tipoloxía 2 de matriz espacial, p.156

Créditos: Autora, 2012.

Fig.130 – Matriz espacial tipo obtida, p.164

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 1 – Forma e aberturas do volume, p.130

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 2 – Alturas, p.131

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 3 – Forma e número de aberturas, p.133

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 4 – Forma e orientación da planta, p.135

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 5 – Adaptación ó terreo, p.136

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 6 – Materiais, p.141

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 7 – Albanelerías, p.144

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 8 – Coberturas, p.147

Créditos: Autora, 2012.

Táboa 9 – Tipoloxías de espazos, p.149

Créditos: Autora, 2012.

